

ORSZÉGI
KÖNYV-
7/11

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT (150)

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

104. évfolyam

1988

1

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

104. ÉVFOLYAM 1988/I. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társzerkesztő)

FÜLÖP GÉZA
NAGY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG - RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11—13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 128 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1954 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488), az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881), és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

A szerkesztőség legfeljebb 1 iv terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

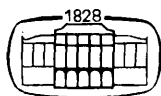
1988

104. ÉVFOLYAM

150

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő), HAVASI ZOLTÁN (társszerkesztő), FULÓP GÉZA,
NAGY LÁSZLÓ, REJTŐ ISTVÁN, TARNAI ANDOR



AKADÉMIAI KIADÓ

A NÉVMUTATÓT ÉS A TARTALOMJEGYZÉKET ÖSSZEÁLLÍTOTTA

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Borsa Gedeon</i> : A hazai ősnymtatványok változatai	1
<i>Borsa Gedeon</i> : A hazai ősnymtatványok példányai	95
<i>Borsa Gedeon</i> : Hess betűöntvényeinek mérete és az ebből levonható következtetések	235
<i>Csáki Pál</i> : A ponyvairodalom „megrendszabályozása” az 1940-es évek elején	41
<i>Kilián István</i> : Név- és évszámrejtés a XVII–XVIII. században	20
<i>Kovács I. Gábor</i> : Kis magyar kalendárium-történet a kezdetektől 1730-ig	140
<i>Lakatos Éva</i> : 100 éves az „Eleven Újság”	274
<i>Penke Olga</i> : A Mindenés Gyűjtemény egyik forrása: az Esprit de Journalistes des Trévoux ...	248
<i>Pogány György</i> : Fitz József és a Magyar Bibliophil Társaság	169
<i>Rády Zoltánné</i> : Rottenbiller Lipót, Pest város főpolgármesterének könyvgyűjteménye 1849-ben	156

KÖZLEMÉNYEK

<i>Csáky S. Piroska</i> : Vuk és az Egyetemi Nyomda	298
<i>Domángházi Edit</i> – <i>Herner János</i> : RMNy 1214	284
<i>Enyedi Sándor</i> : A Kéziratkiadó Társaság történetéhez I.	67
<i>Fabó Edit</i> : A 8–10. századi arab könyv- és könyvtárkultúra	186
<i>Fehér Katalin</i> : A 18. század végi sajtó a nevelésről	205
<i>Fekete Csaba</i> : Egri Lukács könyvtárának egy megmaradt kötete	199
<i>Fekete Csaba</i> : Debreceni Kalendárium 1752-re	293
<i>Gazda István</i> : A hazai fizikai szakkönyvkiadás kezdetei	293
<i>Gömöri György</i> : Balassi-címer és bejegyzés egy boroszlói emlékkönyvben	196
<i>Jánosi Monika</i> : Gregoriánczi Pál kéziratostörvénygyűjteménye a XV. század közepéről	54
<i>Kathona Géza</i> : A szepességi evangélikus káté 1587. és 1667. évi kiadásai	201
<i>Király Péter</i> : Bakfark Krakkói Lantkönyve utánnyomásának egy változata	64
<i>Mátay Melinda</i> : Barátságai Dorgálás a XVIII. századi diákirodalomból	202
<i>Nagy Erzsébet</i> : Iparosok naptára 1843	303
<i>Patay Pálné</i> : Felső-Magyarország térképi ábrázolása a Thököly-felkelés idején	285
<i>Rászlái Tibor</i> : Kossuth könyvtárának katonai könyvgyűjteménye	209
<i>Rózsa Mária</i> : Gragger Róbert és a berlini Magyar Intézet könyvtára	304
<i>Stoll Béla</i> : Kriza kantuálisa	74

IV

FIGYELŐ

<i>Fried István</i> : Göttinga és a magyarok. Szeljegyzetek Futaky István és Kristin Schwamm bibliográfiájához	217
<i>Haraszthy Gyula</i> : A Marginalien magyar száma	313
<i>Kókay György</i> : Kétszáz éves a magyar folyóiratirodalom	213
<i>Kókay György</i> : A Bessenyei-kritikai kiadás ürügyén	220
<i>Monok István</i> : XVI XVII. századi olvasmánykultúránk	78
<i>Rozsondai Marianne</i> : Sz. Koroknay Éva (1925-1987)	311
<i>Seidler, Wolfram</i> : Aspekte des österreichisch-ungarischen Zeitschriftenwesens im 18. Jahrhundert	214
<i>Szelestei N. László</i> : Egy hasonmás kiadás tanulságai	82

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyv-, könyvtár-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1987-ben. (Összeáll. <i>Heltai János</i>)	315
---	-----

SZEMLE

A Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok. Szerk. Börzsönyi József. Bp. 1986. (<i>Varga Imre</i>)	225
Baudet, Colette: Grandeur et misères d'un éditeur belge: Henry Kistemackers (1851-1934). Bruxelles, 1986. (<i>Ferenczi László</i>)	92
Bibliotheca Apostolica Vaticana. Ed. Alfons M. Stickler, Leonard E. Boyle, Paolo De Nicolo. Firenze, 1985. (<i>Érszegi Géza</i>)	230
Csanak Dóra, F.: Fülep Lajos hagyatéka. Ms4552 Ms4609. Bp. 1984. (<i>Fülep Katalin</i>)	227
Deme Zoltán: Verseghy könyvtára. Budapest, 1985. (<i>Hopp Lajos</i>)	226
Domay, Friedrich: Bibliographie der nationalen Bibliographien. Stuttgart, 1987. (<i>Borsa Gedeon</i>)	231
Gabriel, L. Astrik: The University of Paris and Its Hungarians Students and Masters during the Reign of Louis XII and Francois I ^{er} . Notre Dame, Indiana-Frankfurt am Main, 1986. (<i>Madas Edit</i>)	87
Galič, Pavao: Katalog knjiga tiskanih u XVI. stoljeću ... Zadar, 1987. (<i>Borsa Gedeon</i>)	93
Gyüre Lajos: Kassai Napló 1918-1919. Bratislava, 1986. (<i>Sándor László</i>)	91
Kincses Kolozsvár 1-2. köt. Kiad. Bálint István János. Bp. 1986. (<i>Varga Imre</i>)	89
Mart Hildegard: Dutka Ákos kéziratosa hagyatéka. Bp. 1986. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	229
Török Bálint deákjának Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). Bp. 1986. (<i>Szelestei N. László</i>)	89
Vekene, Émile van der: L'ex-libris luxembourgeois. Luxembourg, 1986. (<i>Borsa Gedeon</i>)	233

NÉVMUTATÓ

- Aba Sámuel (magyar király) 8
 Abaffy Erzsébet, E. 89
 Abbasz al-Fargani 188
 Abd Allah—al-Mamun 195
 Ábel Jenő 80
 Abensperg Joanna 25
 Abonyi Árpád 52, 275
 Abu Mutrif 191
 Abul Faraj Ispahani 191
 Aczél Géza 24
 Adam z Hradce 112
 Adelong 227
 Adid al-Dualah 189
 Adleff 143
 Adler, Jeremy 28
 Adud al-Dowlah 189
 Ady Endre 51, 229 230, 307—308
 Aëtius 7 8, 11, 13
 Afrodisasi Sándor 191
 Ágai Adolf 158, 275
 Aisha 188
 Albert (magyar király) 60
 Abertus, Agriensis 199
 Albina, L.L. 262
 Albrecht, IV. 163
 Alletz, Pons—Auguste 252—253
 Almay (Wurm) Klára 157
 Andersen, Hans Christian 48
 András, II. (magyar király) 59—60
 Andreis, Matej I. Andronicus, Matthaueus
 Andronicus, Matthasus 94
 Angelusz Róbert 150—151
 Angyal Márton 225
 Anonymus (P. mester) 52
 Antal Árpád 76—77
 Antal István 43—44
 Antoninus, Florentinus 2, 16
 Apáczai Csere János 146—147
 Apor Péter 89—90
 Apponyi Antal 55
 Apponyi Sándor 55, 62, 65, 171, 174, 314
 Aradi László 42
 Aranka György 67—74
 Arany János 51, 308—309
 Arányi Gyula 282
 Arisztotelész 81, 190—191, 195
 Arsenijević, Dorde Emanuel 301—302
 Asztalos István 50
 Athenaeum-kiadó 48
 Attila (hun fejedelem) 7—8, 10, 59, 98, 120, 259
 Ausonius 28
 al-Aziz 189, 191
 Baader (könyvkereskedő) 114
 Babits Mihály 42, 52, 58, 228—230, 307
 Bacon, Francis 260, 265, 296
 Bacon, Roger 188
 Bacsányi János 52
 Badalić, Josip 93, 122
 Bădescu, Ioniță 90
 Bajtay Antal 295
 Bajza József 166, 304
 Bajza Lenke I. Beniczkyné Bajza Lenke
 Bak Borbála 89
 Bakfark Bálint 64—67
 Baki Ferenc 22—23
 Bakics György 132
 Bakó Elemér 232
 Balanyi György 21
 Balassa József 209
 Balassa Menyhárt 204
 Balassi Bálint 21, 26—28, 52, 196—198, 307
 Balázs 48
 Balázs Béla 229—230
 Balázs Mihály 79
 Baldissare, Bonifacio 31

- Bálint István János 89 91
 Ballagi Aladár 103, 111, 119, 121 123, 125 126,
 128, 178 –179
 Balogh Jolán 89–90
 Balogh József 175–176, 184
 Bán Imre 32, 133, 137
 Bánffy György 68 –74
 Bánffy József 68
 Bánffy Miklós 54, 59
 Bangha Béla 51–52
 Bánki Judit 82
 Banu Ammar 189
 Barberini-család 231
 Bariska István 81
 Bariç, George 77
 Barna Zsigmond 159
 Báróczy Sándor 220
 Baróti Szabó Dávid 213
 Bársony István 52
 Barta Lajos 91
 Bartalus István 64
 Bártfai Szabó László 112
 Bartha Dénes 205
 Bartha Miklós 52, 275, 281
 Bartholetti 112
 Bartók Béla 307
 Bartoniek Emma 55–57, 59, 63, 141
 Basse, Nicolas 67
 Báthori András (erdélyi fejedelem) 27–28
 Báthori Gábor (erdélyi fejedelem) 225
 Báthori István (lengyel király) 27
 Báthori Zsigmond (erdélyi fejedelem) 107
 Batsányi János 213, 254, 256
 Batta Pál 204 205
 al-Battan 188
 Batteux 227
 Batthyány Ignác 231
 Batthyány József 58 59, 64
 Batthyány Vince 162
 Baudet, Colette 92–93
 Baumarchais, Pierre Augustin Caron de 264
 Bayle, Pierre 253
 Beaumont, Maria 207
 Bebek Judit 21
 Beccaria, Cesare 165
 Beck Károly 306
 Becker, C. H. 306
 Bedeus, Joseph 164
 Beimel József 31
 Bél Károly András 97, 219
 Bél Mátyás 54, 59, 61, 96, 124, 161, 163,
 208, 219, 296
 Beliczay Angéla 155
 Bellere, Balthazar 67
 Benczédi György 89
 Benda Kálmán 154, 293
 Benedek, Szent 145
 Benedek Elek 48, 52
 Benedek Marcell 91
 Beniczkyné Bajza Lenke 51– 52
 Benkő Dániel 64
 Benkő József 68
 Bentham, Jeremy 165
 Benyák Bernát 295
 Benz Miklós I. Fröhlich Benz Miklós
 Beöthy Zsigmond 166
 Beregszászi Pál 205
 Berényi Erzsébet 313
 Berlász Jenő 82, 114, 219, 314
 Bernardus a S. Antonio 22
 Bernáth Ferenc 226
 Bernáth Lajos 204
 Berry, Jean de 147
 Bertha Sándor 160
 Berzeviczy Gergely 217, 219, 260
 Berzsényi Dániel 166, 218, 307
 Bessenyei Ákos 306
 Bessenyei György 220 224, 225
 Bethlen Elek 154
 Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 163
 Bethlen Gergely 69
 Bethlen Gergely ifj. 69
 Bethlen Kata 313
 Bethlen Miklós 48
 Bethlen Zsuzsanna 313
 Beyte István 63 64
 Bezzel, Irmgard 231
 Bibó Lajos 50
 Biccus, Gregorius 117 118
 Biester, Johann Erich 206
 Bikfalvi Falka Sámuel 299, 301
 Birányi Ákos 161
 Biró Ferenc 249, 263, 271
 Biró Gábor 74
 Biró Imre 21
 Biró Mihály 293
 Biró Venczel 21
 Bismarck, Otto 210 212
 Bisztrai Farkas Ferenc 170, 181 182
 Bisztray Gyula 49

- Blanc, Louis 163
 Blumenbach, Johann Friedrich 219
 Bobordánszky Kopernikusz 146
 Boeskaï István 225
 Boda Miklósné 169
 Bodor Aladár 280
 Boga István 188
 Boghardt, Martin 1
 Bohatcovát, Mirjam 113
 Bohonos, Maria 120
 Boldizsár Iván 42,
 Bonacker, Wilhelm 285
 Bonaventura a S. Josepho 22
 Borghese-család 231
 Borgia-család 231
 Bornemissza János 88
 Bornemissza Márton 88
 Borsa Gedeon 1—19, 93—94, 95—139, 141, 149,
 231—233, 233—234, 235—247
 Borsos Bálint 91
 Borzsák István 28
 Boskovich, Roger 294
 Bosworth, C. E. 187, 192—193
 Botka Ferenc 91, 304
 Boyce, G. C. 87
 Boyle, Leonard E. 230—231
 Börzsönyi József 225—226
 Brassai Sámuel 149
 Brauer Jánosné 281
 Braun, Hans von 196—198
 Brenta Andrea l. Brentius, A.
 Brentius, Andreas 102, 108
 Brewer-nyomda 148
 Briccius György l. Vizaknai Briccius György
 Brockhaus-kiadó 164
 Bródy László 185
 Brown, Howard Mayer 64—65
 Bruckner Győző 201
 Brunet, Jacques-Charles 115, 121
 Bucholtz György 39
 Bucsay Mihály 305
 Bugát Pál 166
 Bull 49
 Bunyitay Vince 204
 Burckhardt 164
 Burdach 167
 Burlamaqui 256—257
 Burton, Michael 49
 Busher 49
 Bülau 164
 Bülow, Hans von 210
 Caesar, Julius 102—103, 105—106, 108—110,
 122, 141—142
 Caetani-család 231
 Calepinus, Ambrosius 94
 Calixtus, III. (pápa) 62
 Campe, Joachim Heinrich 205
 Cato, Marcus Porcius 147
 Catullus, Caius Valerius 28
 Celsus, Julius 104
 Cetto Benedek 162
 Chak Borbála 21
 Chartorisky László 118
 Chibinski, A. 67
 Chigi-család 231
 Chwalewik, Eduard 120
 Cicero, Marcus Tullinus 166, 231, 268
 Cioni, Alfredo 111
 Clausewitz 209—210
 Collijn, Isaac 119
 Collodi, Carle 48
 Cornides Dániel 219
 Corsini-család 110
 Corsini, Bartolomeo 111
 Corsini, Eduard 294
 Corsini, Tommaso 111
 Cotenius, Andreas 27
 Coussemaker, C. E. Henri de 67
 Cörver Elek 295
 Cörver Nepomuki János 295
 Croy 197
 Csáki Pál 41—53
 Csáky Imre 30, 36
 Csáky S. Piroska 298—302
 Csanak Dóra, F. 68—69, 227—229, 251
 Csapodi Csaba 104, 169, 246
 Csapodiné Gárdonyi Klára 246
 Csóka J. Lajos 145
 Csokonai Vitéz Mihály 166, 218
 Csontos János 225
 Csontváry Kosztka Tivadar 229
 Csűrös Ferenc 293
 Cyprianus a S. Laurentio 28—29
 Czegei Vass György 68, 89
 Czillei Béla 50
 Czirbesz, Jonas Andreas 99, 101
 Czupor Andor 75—76
 Czwittinger Dávid 124, 132
 Daciere, Mme 270
 D'Alembert, M. 254—256
 Dante-kiadó 48

VIII

- Dante, Alighieri 32
 Darkó István 91
 Darvas Ilona 207
 Dávid Margit 48
 Dayka Gábor 225
 Deák Farkas 77
 Deft, Aegidius 88
 De Gerando, Antonina 90, 275
 De Gerando, Auguste de 90
 Degré Alajos 59
 Deme Zoltán 226—227
 Denis, Michael 126—127, 137
 De Nicolò, Paolo 230—231
 Déry Tibor 49, 304
 Déryné Széppataki Róza 89
 Dérôme 185
 Desautels, Alfred R. S. 251
 Desericzky József 294—295
 Dessewffy-család 100
 Dessewffy András 100
 Dessewffy Anna 100
 Dessewffy Aurél 156
 Dessewffy János 60
 Dessewffy Tamás 99—105, 107—109, 125
 De Volder 151
 Dezsényi Béla 50, 208
 Dézsi Lajos 169, 173, 232
 Dick 49
 Diderot, Denis 260
 Diepold Floridus 297
 Dinnyésy Mihály 165
 Dionysius Halicarnassus 140
 Diringer, David 193
 Dixon 49
 Dobai Székely Sámuel 99—100, 108
 Dobrovits Aladár 311
 Dochnal A. 109
 Dományházi Edit 284
 Domay, Friedrich 231 233
 Domin József 295, 297
 Donatus, Aelius 187
 Donzel, E. van 187, 192—193
 Döbrentei Gábor 68, 166, 225
 Dömötör Telka 204
 Draudius, M. Georgius 67
 Drescher Pál I. Szentkúty Pál
 Du Cange 165
 Dufrenoy, L. 262
 Dugovics András 220
 Duse, Eleonora 229
 Dutka Ákos 229—230
 Dutka Mária 230
 Dümmerth Dezső 10, 128
 Dünnhaupt, Gerhard 231
 Dürer, Albrecht 233
 Dzurányi László 91
 Ebert, Friedrich Adolf 115—125
 Eble 167
 Eckhardt Sándor 21, 220
 Ecsedy Judit, V. 236
 Éder József Károly 6, 68, 219
 Eggenberger József 298
 Egmond (gróf) 197
 Egressy Sámuel 158
 Egri Albert I. Albertus Agriensis
 Egri Dávid 199
 Egri Ferenc 199
 Egri György I. Georgius Agriensis
 Egri István 199
 Egri János I. Johannes Heurotus Agriensis
 Egri Lukács 199—201
 Egri Mihály 199
 Egri Miklós I. Nicolaus C. A.
 Ehrhard, J. 250, 253
 Eisler Mihály József 173
 Eitzenberger-nyomda 294, 296
 Elek Artúr 228
 Előd Alice 91
 Ember Pál 199
 Emich-család 313
 Emich Gusztáv 313—314
 Emich Gusztáv, ifj. 314
 Emőd Tamás 229
 Endres-család 74
 Endrődi Béla 48
 Engel János 163
 Engel János Keresztély 219
 Entz Géza 89
 Enyedi Sándor 67—74
 Enyvvári Jenő 173—179, 182
 Eötvös József 156, 224
 Eperjesi Benz (Frölich) Tamás I. Frölich Tamás
 Erdélyi Ferenc 314
 Erdélyi János 296
 Erdődi József 22
 Erdődy Júlia 313
 Erhard 161
 Ernst, Ulrich 28

- Érszegi Géza 230—231
 Esterházy hercegek 29
 Esterházy Imre 35
 Esterházy Móric 184—185
 Esze Tamás 155
 Evlia Cselebi 89
- Faber, Elmar 313
 Fábián István 42
 Fabó Edit 186—196
 Fábry Zoltán 91—92
 al-Fadl 190
 Falka Sámuel I. Bikfalvi Falka Sámuel
 Falkenstein, Karl 125
 Faludi Ferenc 52, 220
 Falus Elek 314
 Faragó József 76—77
 Farkas Ferenc I. Bisztrai Farkas Ferenc
 Farkas Gábor 78
 Farkas Gyula 304, 306
 Farkas Nepomuk János 74
 Faust, Ovidius 138
 Fazekas Mihály 52, 293
 Feder, Georg Heinrich 218
 Feger, Theobald 12, 313
 Fehér Katalin 208
 Fehér Rezső 280
 Féja Géza 43, 45
 Fejér György 60
 Fejérpataky László 209—210
 Fejérvári Károly 99—102
 Fejérvári Károlyné 101
 Fejes György 202
 Fejes Zsuzsanna 202
 Fekete Csaba 199—201, 293
 Felhő Ibolya 300
 Felméri Lajos 275
 Felvinczi György 89
 Fénelon, François de Salignac de la Mothe 266
 Fényes Elek 161—162, 204
 Ferdinánd, I. (magyar király) 57—59, 63, 162
 Ferenc, I. (magyar király) 22, 220, 222
 Ferenczffy Pál 313
 Ferenczi László 92—93
 Ferenczi Zoltán 173
 Ferenczy József 162
 Ferenczy Zsigmond Jakab 111, 121—122
 Ferrajoli-család 231
 Fessler Ignác Aurél 163
 Festus, Joannes 284
- Feuerbach, Ludwig 165
 Feuerbach, Paul 165
 Ficker Mihály 155
 Filangeri 165
 Filocalus 147
 Filstich Lőrinc 90
 Filtsch, Johann 219
 Fibánczy Ernő 59
 Firtinger 148
 Fitz József 17, 95—139, 169—185, 233, 235—245
 Flavius 166
 Fleury 227, 268
 Fodor Adrienne 82
 Fodor István 280, 283
 Fodor János 75—76
 Fogarasi János 165
 Fónod Zoltán 91
 Font Zsuzsa 78, 81
 Fontana, Domenico 231
 Fontane, Theodor 308—309
 Fontenelle, Bernard Le Bovier de 270—271
 Forgách Pál 204
 Forli, Melozzo da 230
 Fourmont 162
 Földes Sándor 91
 Fraknoi Vilmos 95—96, 98, 111, 117—118,
 122, 127, 245—246
 Franciscus, Ádám 88
 Francke 258
 Franklin-kiadó 50
 Fresnoy, Lenglet du 266
 Fried István 217—220, 305
 Frigyes, II. (német-római császár) 163
 Frigyes, III. (német-római császár) 12
 Frigyes, IV. (német-római császár) 163
 Frölich Dávid 146
 Frölich (Benz) Miklós 199
 Fugger-család 198
 Fulda, Ludwig 308
 Futaky István 217—220
 Fülep Katalin 227—229
 Fülep Lajos 227—229
 Fülöp, II. 211
 Fülöp Géza 156
 Fűztói György 199
 Fyner, Konrad 104
- Gaal Eduard 159
 Gaál József 307
 Gábor Ildikó 78

- Gábor Gyula 122
 Gábrriel Asztrik, L. 87-88
 Gácsi Hedvig 78
 Gál István 184
 Gáldi László 89-90
 Galić, Pavao 93-94
 Galilei, Galileo 295
 Gánóczy Antal 163
 Gárdonyi Albert 154
 Gárdonyi Géza 41, 52
 Gárdonyi Klára l. Csapodiné Gárdonyi Klára
 Gaskell, Philip 239
 Gáti Vilma 91
 Gattus, Claudius 134
 Gauss 298
 Gazda István 293-298
 Gellériné Lázár Márta 143
 Gellért Oszkár 229
 Geoffrey, J. Arnold 233
 Georgius, Agriensis 199
 Gerald, Paul 48
 Geréb László 9
 Géresi 201
 Gergely, XIII. (pápa) 153
 Gergely, XV. (pápa) 231
 Gergely Illés 282
 Gergely Rezső 185
 Gerhát Krisztina 78
 Gericus József 245
 Gertrud (magyar királynő) 98
 Gervinius, Georg G. 214
 Gerzon Barnabás 279
 Gesner, Conrad 67
 Gessner, Salomon 271
 Ghazzali 195
 Gibb, H. A. R. 195
 Glaser Lajos 285
 Goldziher Ignác 194
 Golescu, Dinicu 90
 Goovaerts, A. 67
 Gorzó Bertalan 202
 Gosztonyi (püspök) 88
 Gosztonyi Miklós 165
 Göllner, Carl 94
 Gömöri György 196-198
 Gömöri Jenő 92
 Gragger Róbert 304-310
 Grässer (könyvkereskedő) 114
 Gregoriánczi Pál 54-64
 Gregorius Caelius Pannonius 122
 Greischer, Matthias 285
 Grimm testvérek 48
 Grimm Jakab 219
 Grimminger, Rolf 214
 Grohmann, Adolf 194
 Grolier 185
 Grossinger 164
 Grossmann Bálint l. Megander Grossmann Bálint
 Grosszmann Benő 281
 Gröser 164
 Gruner, Justus 206
 Grün-nyomda 303-304
 Grün János 303-304
 Grün Orbán 303
 Gspan, Alfonz 93
 Gućetić, Arkandeo de 93
 Guldinbeck, Bartholomaeus 103, 109
 Gulyás Pál 41, 128, 184, 232, 233, 248, 249, 312
 Gurevics, A. J. 140, 142, 149
 Gustermann Antal 164
 Gutenberg, Johannes 1-2, 117, 135
 Gvadányi József 307
 Gyalui Farkas 275
 Gyapay Gábor 186
 Gyarmathi Sámuel 219, 295
 Gyarmathy Zsigáné 275
 Gyöngyösi István 220
 Györy Dezső 91
 Gyulai Klára 313
 Gyulai Pál 309
 Gyüre Lajos 91-92
 Habermas, Jürgen 151, 214
 Hadik András 203
 Haebler, Konrad 2, 129, 179, 239
 Haeckel, S. 296
 Hahn István 140-142
 Haiman György 169, 170, 180, 184, 314
 Hain 104, 109, 111, 115, 121, 122, 127, 128, 132, 137
 Hajdú Miklósné 283
 Hajdú Péter 185
 Hajnóczy R. József 148
 Hakam, II. 191, 194
 al-Hakam 189, 191
 Halde, P. de 265
 Haller, Albrecht von 264
 Hamadanid herceg 189
 Hamml, Josephus 30
 Han, Johannes 95, 138

- Han, Ulrich 240
 Haner, Georg 219
 Hanners 214
 Haraszthy Gyula 169, 313—314
 Haraszti Emil 65
 Harmath Lujza 280
 Harsányi István 225—226
 Harun al-Rasid 187, 189—190
 Hatvan István 296
 Hayden, Joseph 227
 Haymb, Stephan 198
 Házi Jenő 155
 Heberus, Johannes 57, 63
 Heckenast Gusztáv 297
 Heffening, W. 190, 194
 Heine, Heinrich 53, 306
 Heinicet, Josef 113
 Heinrich Gusztáv 306
 Heinrici György 122
 Hell Miksa 296
 Hellebrant Árpád 65
 Heilmann, Johann 134
 Heltai-nyomda 90
 Helvetius, Claude Adrien 222, 224
 Hénault, Charles Jean François 267
 Henschel 165
 Henrik, II. (francia király) 63
 Henrik, III. (német-római császár) 8
 Henrik, IV. (francia király) 255, 258
 Henzelmann 101
 Herder, Johann Gottfried 223
 Hermann 164
 Hermlin, Stephan 314
 Herner János 78, 81—82, 284
 Herepei János 89
 Herrera, Fernando de 267
 Hervay Ferenc 134, 143—144, 147, 149
 Hess András 2, 7, 9, 13, 17, 62, 95—139, 171,
 177—181, 235—247
 Hettner, Hermann 214
 Heyden 216
 Heyne, Christian Gottlieb 218—219
 Higgins, Dick 28, 31
 Hildebrand, Franz Xaver Edler von 113—118
 Himly, J. F. W. 206
 Hinman, Charlton I, 3—4
 Hirsch Lipót 314
 Hoffman Edit 171—172, 177
 Hohenstaufen dinasztia 163
 Holl Béla 79, 156
 Holtei, Karl 309
 Holub Ferenc 123
 Homérosz 270—271
 Homolya István 64
 Hope, Charles 117
 Hopetoun, Earl of 116—117
 Hopp Lajos 226—227
 Horányi Elek 122—123, 295
 Horatius, Quintus Flaccus 227
 Horkay László 297
 Horvát Endre I. Pázmándi Horvát Endre
 Horvát István 161, 217, 314
 Horváth 174
 Horváth Ignác 107
 Horváth István 109, 113—115
 Horváth János, id. 10
 Horváth János, ifj. 7—9, 245
 Horváth K. János 295, 297—298
 Horváth Lajos I. Pálóczi Horváth Lajos
 Houtsma, M. Th. 190, 194
 Hörk Miksa 101
 Hubay Ilona 127, 185
 Húbert Ildikó 68
 Hugo, Victor 92, 166
 Hulimka Sándor 281
 Hunain ibn Ishaq 191
 Hunyadi János 60
 Huszti József 246
 Huszti Sándor 170
 Ibn al-Furat 189
 Ibn Hamdun 189
 Ibn Ishaq 195
 Ibn al-Nadim 194—195
 Ibn Sawwar 189
 Ibn Szina 188
 Ignotus 91
 Ijjas Antal 50
 Illés József 59
 Illésházy-család 314
 Illésházy István 198
 Illésházy József 25
 Illésházy Józsefné I. Abensperg Joanna
 Imre, Szent (magyar herceg) 59, 162, 175
 Irányi Dániel 158
 Irigyi József 158
 Irinyi Károly 154, 293
 István, I., Szent (magyar király) 57, 59—60, 99,
 162, 175, 313
 István főherceg 30

- Istvánffy Miklós 54, 63 64
 Iványi Béla 80, 82, 88, 136, 144, 154
- Jagemann, Ludwig 165
 Jakab Elek 68, 89, 143, 155
 Jakab Ödön 275
 Jakó Zsigmond 153
 Jakucs István 143
 Jancsó Elemér 68, 89
 Jankó István 281
 Jankovich Miklós 99—110, 113, 126, 314
 János, Szent (Nepomuki) 23
 Jánosi Monika 54 64
 Janus Pannonius 246
 Jarno József 91
 Jedlicska Pál 198
 Jékely Zoltán 182
 Jelinek Vencel 22
 Jóború Magda 233
 Johannes Heurotus, Agriensis 199
 Johannes, Maior 88
 Johannes Müller I. Regiomontanus
 Johannes Pelletier, Peri 88
 Jomini 209
 Jókai Mór 41, 48, 52, 309
 Jósika Miklós 49, 52, 89 90, 166, 309
 József, II. (magyar király) 97, 132, 138,
 221—223, 264, 295
 József nádor 25, 113—115
 József Attila 51, 91, 314
 Jöcher, Christian Gottlieb 117
 Juan de Austria, Don 197
 Juhász Gyula 229 230
 Juhász Péter I. Melius Juhász Péter
 Julow Viktor 26 28
 Jung János 165
 Justinus 240
 Jügel, Karl-Heinz 313
- Kabdebó Tamás 232
 Kabir Ahmed Khan 189 190, 194 195
 Käfer István 298 300
 Kail Sándor 165
 Kajali Klára 155
 Kállay Ferenc 218
 Kálmán, I. (magyar király) 60
 Kalmár György 219
 Kalmár László 78
 Kálnoki Izidor 280
- Kálnoki Sámuel 12
 Kant, Immanuel 297
 Kanyaró Ferenc 144
 Kaprinai István 99, 102, 108, 163
 Kara Musztafa 292
 Karácsonyi Béla 79
 Karádi Névtelen 52
 Kárai László 10, 99, 245 246
 Kardos Tibor 204
 Karlovsky János 101
 Kármán József 166, 213
 Károly, V. (német-római császár) 63
 Károly, XII. (svéd király) 211
 Károlyi-család 148
 Károlyi Sándor 154
 Kárpáty, Paul 305
 Kassai István 225
 Kassai Michaélis György 305
 Kassák Lajos 50, 314
 Kathona Géza 200 202
 Katona Dénes 303
 Katona István 162, 219
 Katona Lajos 306
 Katona Tünde 78, 81—82
 Kaulfuss (könyvkereskedő) 114
 Kazinczy Ferenc 68, 89, 166, 213, 218,
 225—226, 272
 Kazinczy Gábor 166
 Kázmér, IV. (lengyel király) 61
 Kelecsényi Gábor 313
 Kelemen Imre 165
 Kelemen Lajos 89—90.
 Kellér Andor 49
 Kemény Lajos 154
 Kempelen 298
 Kempelen Béla 202
 Keresztury Dezső 304—305, 307
 Kertbeny Károly 94, 309
 Keserü Bálint 78—80
 Keszthelyi László 295
 Keveházi Katalin 78, 81 82, 200
 Kevi Kovács György 200
 Kézai Simon 7, 9—10
 Kézay Béla 45
 Khalid ibn Yazid 189, 191
 al-Khalil 191
 al-Khawarizmi 190, 195
 Kieler (kereskedő) 101
 Kilián-család 297
 Kilián István 20—40

- al-Kindi 188
 Király János I. Szatthmári Király János
 Király Péter 64–67
 Kirchner, Joachim 215
 Kis János 218
 Kis József 51
 Kis Miklós I. Tótfalusi Kis Miklós
 Kis Péter Pál 48
 Kisfaludy Károly 49, 166, 307
 Kiss Éva 81
 Kiss Géza 229
 Kiss József 205
 Kistemaekers, Henry 92–93
 Kitaibel Pál 219
 Klang 114
 Klaniczay Tibor 152
 Klauzál Gábor 158
 Klebelsberg Kunó 306
 Kein, Johann Samuel 201
 Klein, Samuel Micu 90
 Kleinwächter, Johann 285–292
 Klemm, Chr. G. 216
 Klimo György 166
 Kner-nyomda 48
 Kner Imre 169–175, 179–180, 228, 314
 Kner Izidor 181, 314
 Kóbor Tamás 280
 Koch Cirják I. Obsopoeus Koch Cirják
 Kócziány László 75
 Kocziszky Éva 78
 Kohári István 24
 Kokas Károly 81
 Kókay György 169, 206, 213, 220–224, 248–249
 Kollányi Ferenc 102, 121
 Kollar Ádám Ferenc 96
 Koller József 166
 Kolozsvári György 90
 Kolozsvári Márton 90
 Komjáthy Miklósné 294
 Komlós Aladár 91
 Komlos Gyula 193
 Kondor Béla 229
 Kopernikusz, Mikołaj 93, 188, 200
 Kopitar, Jan 299–300
 Korabinszky, János Mátyás 101, 161
 Kornis Mihály 136
 Koroknay-család 202
 Koroknay Éva, Sz. 104, 311–312
 Koroknay Gábor 202
 Koroknay Gergely 202
 Koroknay György 202
 Koroknay István 202
 Koroknay János 202
 Koroknay Sándor 202
 Koroknay Sándor, ifj. 202
 Korompay Klára 82
 Kós Károly 89–90
 Kosáry Domokos 146, 155, 296–297
 Kossuth Ferenc 209
 Kossuth Lajos 156, 209–212, 304
 Kosztolányi Dezső 30, 307
 Kotvan, Imrich 134, 137–138
 Kovachich 57
 Kovachich József Miklós 54, 56, 59
 Kovachich Márton György 54, 58–59, 61, 63, 102, 163–164
 Kovács Endre 45
 Kovács Ferenc 258, 263
 Kovács I. Gábor 140–155
 Kovács György I. Kevi Kovács György
 Kovács Ilona 169, 184
 Kovács Imre 143, 145, 151
 Kovács József László 81
 Kovács Máté 41–42, 245
 Kovács Sándor, V. 175
 Kovács Sebestyén Endre 167
 Kovács Zsuzsa 82
 Kozma Lajos 314
 Kozma Miklós 42
 Kozocsa Sándor 82, 89
 Kóhalmi Béla 169
 Kóhegyi Mihály 229–230
 Kölesey Ferenc 48–49, 148, 156, 166, 218
 Köllő Károly 75
 Köln, Johann v. 17
 König György 147
 Köpeczi Béla 193
 Körner, Wolfram 313
 Köteles Sámuel 297
 Kramers, J. H. 195
 Krause, Friedhilde 313–314
 Krauss, Werner 205
 Kreil Antal 297
 Kremmer Dezső 173
 Kriebel, Johann 99, 101–104, 106–109
 Kriza János 74–77
 Kruse 162
 Krusit Ilona 21
 Kubinyi 121
 Kubinyi Ágost 111, 114

XIV

- Kubinyi András 5
 Kugler 166
 Kulinyi Ernő 48
 Kún Sámuel 75—76
 Kunze, Horst 313
 Kuppitsch 114
 Kurz, R. 163
 Kurzböck, Josef 298
 Kükedy József 235
- La Bretonne, Reif de 92
 Las Casas, Bartolomé de 267
 Laelos, Pierre Ambroise François Choderlos de 269
 Laet, Jan 64—65
 La Fontaine, Jean de 92, 270—271
 Lajos, I., Nagy (magyar király) 59—60
 Lajos, XIV. (francia király) 251, 264, 268
 Lakatos Éva 274—283
 Lambeck, Peter 96, 113, 118
 Lampe, A. 199
 La Motte, Houdar de 270—271
 Landerer-nyomda 294
 Landerer Lajos 297
 Landerer Mihály 297
 Landgraf, Lorenz 308
 Langer, Eduard 62
 Langer, Ernst Theodor 219
 Láng Sándor 49
 Langi Mihály 24
 Lantos József 159
 László, I. Szent (magyar király) 59—60, 98, 162, 231
 László, V. (magyar király) 60
 László Gyula 90
 Latzkovits Miklós 78, 81
 Laudivius 95, 137
 Lázár (térekpész) 285
 Lazar, Gheorge 90
 Lázár Márta I. Gellériné Lázár Márta
 Lazius 292
 Légrády-nyomda 49
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 253, 294, 296
 Leleszy Béla 50
 Leleszy Béla 50
 Leményi, Ioan 90
 Lenau, Nikolaus 306, 308—309
 Lencső Mihály 161
 Lengyel András 169
 Leo (örmény császár) 190
 Lepényi István 31, 34, 38—39
- Lestyán Sándor 280
 Lettner József 296
 Lévy Botondné 180, 184
 Levey, Martin 192
 Lewis, B. 187, 192—193
 Lendauer János 297
 Lindemann 101
 Lintzég János 89
 Lipót, II. (magyar király) 222
 Lippai János 146
 Liptai Ervin 204
 Lissagaray, Prosper-Olivier 92
 Livius, Titus 166
 Locke 207, 257
 Losonci Anna 21
 Lucas a Sancto Edmondo 32
 Lugossy 293
 Lukinich Imre 68, 154
 Luther, Márton 201—202
 Lüdeke, Hedwig 307—308
- Mably, Gabriel Bonnot, abbé de 266
 Mackensen, R. S. 188, 190, 192, 195
 Mac-Mahon 92
 Madas Edit 87—88
 Magda Pál 162
 Magyar Márta 82
 Magyary Zoltán 306
 Mährlen 164
 Maior, Peter 90
 Maittaire, Michael 96, 113, 118
 Makkai László 174
 Makkai Sándor 225
 Makó Pál 294, 296—297
 Mályusz Elemér 60
 Al-Mamun 189, 190—191, 195
 Mandeville, Bernard de 262
 Mándi Márton István 297
 Mann, Thomas 314
 Manthen, Johann 17
 Márai Sándor 91
 Máramarosi István 199
 Marcus de Kémes 88
 Margitai Jánosné 293
 Mária Terézia (magyar királynő) 147, 164, 204, 221, 307
 Markó Árpád 210
 Marmontel, Jean François 249
 Maróth János 60
 Maróthi 200—201

- Maróthi György 296
 Marsigli 292
 Mart, Hildegard 229—230
 Martens, Wolfgang 214
 Martinovics Ignác 295
 Martonfalvay Imre 85, 89
 Mártonffy György 204
 Marulié, Marko 93
 Mátay Melinda 202—205
 Máté Károly 169
 Matlekovits Sándor 65
 Mátray Gábor 115, 118, 143, 151, 155
 Matthias Moravus (Olomucensis) 17, 130, 137
 Mátyás, I. (magyar király) 12, 54, 56, 59—61, 64,
 90, 98, 114—115, 122, 137, 143, 163, 231, 246,
 311—312, 314
 Mátyás (Habsburg főherceg) 196, 198
 Mátyás Flórián 11
 Maupassant, Guy de 49, 92
 Masue, Joannes 188
 Mauss Gellért 294
 Mednyánszky Alajos 162
 Megander (Grossmann) Bálint 201—202
 Melanchton, Philipp (Schwarzert) 200—201
 Melius Juhász Péter 200
 Melon 262
 Menestarterfer, Johannes 11—12, 123
 Merényi Gyula 91
 Mészáros Ignác 220
 Mészáros István 141, 145
 Mézeray, François Eudes de 251
 Mézes (!) 48
 Migazzi bíboros 231
 Mihalik Sándor 230
 Mihályi Ödön 91
 Miklós, V. (pápa) 230
 Miklós Jutka 229
 Miklós Pál 312
 Mikó Imre 89
 Miksa, I. (bajor fejedelem) 231
 Miksa, II. (magyar király) 202
 Miksa 63
 Mikszáth Kálmán 41
 Miller Jakab Ferdinánd 99—102, 108, 112,
 125, 166
 Millot, Claude Fr. X. 227, 263
 Miloš, Obrenović (szerb uralkodó) 299, 302
 Milovuk 301
 Milton 271
 Mirabeau, Gabriel Honoré Victor Riqueti de 262
 Miskolczi Károly 165
 Misztótfalusi-kiadó 50
 Misztótfalusi Kis Miklós 152—154
 Mitrovics Gyula 297
 Moesch Lukács 21—22, 24, 31—35
 Mohamed 186, 192
 Moholy-Nagy László 314
 Moldovan, Grigore 90
 Molnár János 295
 Molnár Sándor 43
 Molnár Sándor, B. 49
 Molter Károly 280
 Mondain 263
 Monok István 78—82
 Monsberger Ulrik 143, 148
 Montaigne, Michel de 48
 Montesquieu, Charles-Louis 166, 221—222, 224,
 253, 258—259, 268
 Montgolfier-testvérek 295
 Moravek Endre 232
 Moréri 266
 Morgai Kata 21
 Móricz Zsigmond 48, 50
 Morize, A. 262
 Morus (More), Thomas 48
 Mossóczy Zakariás 55
 Most, Friedrich 167
 Moutterer Miklós 155
 Mrazović 300
 Muhammad Rustam Ali Diwan 189, 191—192, 194
 Muizz ibn Badis 187
 Murr, Ch. 56
 Murr, Christoph Gottlieb 54
 Murr, Christophorus Theophilus 54—55, 62
 Murgu, Eftimiu 90
 Mušicki, Lukijan 299
 al-Mustansir 189
 al-Mutanabbi 188
 Müller, Johann Christoph 285, 292
 Müller, Johann 163
 Nádasdy Ferenc 56
 Nádasdy Tamás 56—58, 63, 64
 Nádasdy Tamásné 56
 Nádasdi Tamás 154
 Nagy András I. Tasnádi Nagy András
 Nagy Erzsébet 303—304
 Nagy Imre 155
 Nagy István 204
 Nagy Iván 100, 107, 202

XVI

- Nagy Lajos 161
 Nagy Lajos (1883—1954) 50
 Nagy László 281
 Nagy Péter 50
 Nagy Sándor 204
 Nagy Zoltán 282
 Naményi Ernő 185
 Napoleon, Bonaparte (francia császár) 163, 165, 211
 Napoleon, III. (francia császár) 92
 Nárdai János 88
 Nemes Júlia 313
 Nemeskürty István 28
 Németh Mária 169, 313
 Németh Noémi 78
 Némethi Jakab 128
 Nemetz József János 298
 Nepomuk János I. Farkas Nepomuk János
 Nepos, Cornelius 166
 Neubart-család 146
 Neufeld Béla 91
 Nevers (herceg) 197
 Newton, Isaac 294, 296
 Ney Ferenc 166
 Nicolaus C. Agriensis 199
 Nova-cég 48
 Novák László 303
 Novaković, Stefan 298
 Nyáry Pál 158, 161

 Obrenović, Miloš 219
 Obsopoeus (Koch) Cirják 201
 Officina-kiadó 48
 Oláh Miklós 59, 62
 Omar b. Abdul 191
 Optatianus, Porphyrius 28
 Orbán Balázs 280
 Orczy Lőrinc 260, 263
 Ortutay Gyula 143
 Osvát Kálmán 280
 Ottobani-család 231
 Ovidius, Publius Naso 28, 61
 Ötvös Péter 78—79, 81
 Óz Pál 260

 Paar János 23
 Padeloup 185
 Paine, Tom 165
 Pál, IV. (pápa) 63
 Pálfalvi Imre 99

 Pálffy Miklós 198
 Palocsay György 29—30, 39
 Pálóczy Horváth Lajos 202—205
 Palugyai Imre 161
 Panzer, Georgius Wolfgangus 115, 126, 137
 Pápai Páriz Ferenc 90
 Pápay Sámuel 166
 Papp János 169
 Paravia, Pietro Alessandro 93
 Páriz I. Pápai Páriz Ferenc
 Parny, Evariste 92
 Pasquich János 298
 Passuth László 184
 Pasteiner István 130
 Patachich Ádám 161
 Patasich József 25
 Patay Pálné 285—292
 Pauer János 297
 Pavercsik Ilona 10, 148, 154
 Pázmándi Horvát Endre 166
 Pázmándy Gergely 154
 Pázmány Péter 24, 166, 220
 Péczeli József 213
 Pellechet, Marie 118
 Penke Olga 248—273
 Perjés Géza 209
 Pestalozzi 206
 Petelei István 52, 275
 Péter, Szent (apostol) 205
 Péter, Orseolo (magyar király) 8
 Péter, Nagy, I. (orosz cár) 211, 268
 Péter László 85
 Péter Pál I. Kis Péter Pál
 Petersen, Thomas C. 193
 Petőfi Sándor 48, 52, 89, 158, 306, 308—309, 314
 Petrarca, Francesco 104
 Petrik Géza 294
 Petrovics György 299—300
 Petrović, Dorde I. Petrovics György
 Petrovsky Sándor 206
 Petrus Lambecius I. Lambeck, Peter
 Petrus Tartareus 88
 Pétzeli József 248—273
 Pfingsten, J. H. 296
 Picasso, Pablo 233
 Piccolomini, Aeneas Sylvius I. Pius, II.
 Pichler, Franz 138
 Pinto, Olga 188—191, 194
 Pius, II. (pápa) 62
 Platina I. Sacchi, Bartolomeo

- Platon 48, 268
 Plautus, Titus Maccius 28
 Plehek József Jakab 296
 Plinius, Gaius Caecilius Secundus 145, 166
 Plutarchos 240, 268
 Podhradeczy József 100, 161
 Pogány György 169 185
 Pohlmann, Ernst 65
 Polükleitosz 162
 Pongrácz János 301
 Poor Kajetán 295 296
 Popović, Jovan Sterija 302
 Popper Leó 229
 Pósa Lajos 52
 Pottornyai András 100 101
 Pottornyai András I. Pottornyai András
 Pozsonyi Anna, W. 91
 Pöhlitz, Karl 164
 Prandel (könyvkereskedő) 114
 Pray György 128, 131, 137, 162 163, 219
 Prohászka Lajos 174
 Provencal, E. Lévi 195
 Puky Károly 161
 Puskin, Alexandr 50
 Pusztai István 82

 Quaritch, Bernard 117
 Quesnay 262

 Rác Sámuel 296
 Ráday Eszter 313
 Ráday Pál 155
 Ráday Pálné I. Kajali Klára
 Radics Antal 294
 Radnóti Miklós 42
 Radó István 42
 Radu 90
 Rády Zoltánné 156 168
 Raff 208
 Ragázy Sándor 300
 Rájnis József 254
 Rákóczi Ferenc, II. (erdélyi fejedelem) 30, 48, 154, 225
 Rákóczi Zsigmond 225
 Ramler 227
 Ranschburg Gusztáv 304
 Rászlai Tibor 209—212
 Rát Mátyás 206, 207, 213
 Ratdolt-nyomda 12
 Ráth György 312

 Raumer 163
 Raynal 260
 Réal, M. de 257
 Regiomontanus 143—144
 Réhelyi Oszkár 46
 Reichard 162
 Reichard Piroska 91
 Reichling, Dietrich 111—112
 Reichner, Herbert 181
 Reiner, Ioan Alexander 285—292
 Reiter László 178, 314
 Reizner János 303
 Rejtő Jenő 48 49
 Remboldt, Bertholdus 88
 Rembrandt, Harmensz van Rijn 228
 Rettegi György 90
 Révai-nyomda 48, 50
 Révai Miklós 297
 Révész János 282
 Rexa Dezső 185
 Rezik János 225
 Ricci, Seymour de 117
 Richepin, Jean 92
 Richter 167
 Rideg László 81
 Riedl Frigyes 306
 Rimay János 28
 Ritoók Zsigmond 186
 Ritoókné Szalay Ágnes 67
 Roden, Georgius Andreas 24
 Roger, J. 250, 253
 Rómer Flóris 312
 Ronkay Ferenc 43
 Rosner Károly 170
 Rospigliosi-család 231
 Rossi-család 231
 Rossi, Niccolò 110, 111, 118, 125
 Rotarides Mihály 305
 Rotteck, Karl 163
 Rottenbiller Lipót 156—168
 Rottenbiller Lipótné I. Almay (Wurm) Klára
 Rotwil, Adam 109
 Rousseau, Jean-Jacques 166, 222, 224, 257, 269
 Roy, Edward 305
 Royer, Joannes Paulus 25, 35, 38
 Royer-nyomda 296
 Rózsa Mária 304—310
 Rozsondai Marianne 104—105, 311—312
 Rudolf, II. (magyar király) 198

XVIII

- Rummy Károly György 217—219
 Rypson, Piotr 27

 Sabur ibn Ardashir 189
 Sacchi, Bartolomeo (il Platina) 230
 Sághy Ferenc 300—301
 Sahl 190
 Said ibn Harun 190
 Sajnovics János 294
 Sajó 174
 Sakó István 75
 Salamon (magyar király) 162
 Saliga Lászlóné 78
 Sallai István 192
 Sallustius, Caius 102, 108, 166
 Salm 190
 Sambucus I. Zsámboki János
 Sándor József 275, 281
 Sándor László 91—92
 Santoro, Marco 17
 Sárközi György 48
 Satori, Franz 163
 Sárvári Pál 297
 Sas Ede 280
 Sbárcea, Gheorghe 89
 Schaffratz Lipót 295—296
 Schams, Franz 161
 Schanenburg, Max I. de 211
 Schedel, Hartmann 12
 Schedius Lajos 162, 164, 217, 219
 Schesaeus Károly 89
 Schiller, Johann Ch. 166
 Schlözer 218—219
 Schmall Lajos 157
 Schmitt, Anneliese 131
 Schneller 163
 Schnirer 299
 Schober, Ulricus 27—28
 Schosler, Joran 257
 Schönwisner István 163
 Schreier, Ulrich 312
 Schroter, Adam 55—57, 59
 Schwamm, Kristin 217—220
 Schwandtner Johann Georg 96, 125
 Schwarczl József 167
 Schwartzner Márton 144, 162, 217
 Schwartz Mihály 225
 Schwartzenberg, Otto 196—197
 Scott, Walter 166
 Sebes Pál 75, 77

 Sebesi Ernő 91
 Sebesi Jób 275
 Sebesi Samu 275
 Sebestyén Géza 192
 Sebestyén Károly 280
 Seeberg báró 72
 Segesvári Bálint 89
 Seidler, Andrea 215
 Seidler, Wolfram 214—217
 Semptei Péter 123
 Seneca, Lucius Annaeus 166
 Sényi László 280
 Sennyey Ferenc 56
 Sépe Katalin, D. 169
 Sértő Kálmán 51
 Sévigné, Mme de 271
 Shakespeare, William 166, 209
 Sik Sándor 278
 Simándy Pál 91
 Simonchicz, Innocentius 125
 Sincai, Gheorghe 90
 Sipos Pál 296
 Sipra György 158
 Sixtus, IV. (pápa) 230
 Sixtus, V. (pápa) 230
 Socrates 102, 126—127
 Soltész Ferenc 225
 Soltész Zoltánné 17, 95, 111, 119, 127, 137—138,
 147, 169, 174, 235—236, 242, 246, 313
 Sombart, W. 148
 Somkuti Gabriella 313
 Somogyi Péter 225
 Sonnenfels, Joseph 223
 Spangár András 175
 Spruner 162
 Stauber, Richard 12
 Steffan 227
 Steinhübl 99
 Steinville 134
 Stickler, Alfons M. 230—231
 Stier, M. 292
 Stipsics Aloysius 219
 Stajanović, Ljub. 299—300
 Stoll Béla 21, 31, 74—77, 175, 226
 Stöckel Lénárt 201
 Sträeten, Edmund van der 65
 Strahlheim 164
 Streffleur 166
 Suetonius, Caius Suetonius Tranquillus 166
 Sulzer 227

- Szabady Béla 154
 Szablik István 295
 Szabó András 200
 Szabó Dávid l. Baróti Szabó Dávid
 Szabó Dénes 141
 Szabó Dezső 49—50
 Szabó Ervin 314
 Szabó Ferenc 43, 303
 Szabó Géza 199
 Szabó János 204
 Szabó József 151
 Szabó Károly 65, 121
 Szabó László l. Bártfai Szabó László
 Szabó Lőrinc 92
 Szabó Márton 208
 Szabó T. Attila 89, 75—77
 Szádeczky—Kardoss Béla 80
 Szádeczky Lajos 74
 Szajbély Mihály 255
 Szalkai László 141
 Szamosközy István 89
 Szana Tamás 314
 Szántó Károly, ifj. 282
 Szántó Tibor 171
 Szapáry Péter 37—38
 Szapolyai János 54, 61
 Szász Antalné 282
 Szász Béla 275
 Szász Domonkos 275
 Szász Gerő 305
 Szász Károly 275
 Szatthmári Király János 225
 Szatthmári Mihály 226
 Szatthmári Pál 226
 Szatthmári Sámuel 226
 Szávay Gyula 277—279, 281—282
 Szebenyi Ernő 282
 Széchényi-család 112
 Széchényi Ferenc 102, 112—113, 121, 219, 285, 314
 Széchényi György 33
 Széchényi György 166
 Széchényi István 89, 156, 224
 Széchényi Péter 166
 Széchi György 225
 Székely Ádám, Borosjenői, gróf 207
 Székely István 144
 Székely Sámuel l. Dobai Székely Sámuel
 Szekfű Gyula 204, 306
 Szekula Jenő 280
 Szelepcsényi György 33
 Szelestei N. László 82—86, 89, 99, 103
 Szevci Molnár Albert 31
 Szentgyörgyi Gellérd 102, 108, 126
 Szentgyörgyi István 225—226
 Szentgyörgyi Márton 185
 Szent-Iványi Béla 304—305
 Szentiványi Márton 152
 Szentkúty (Drescher) Pál 42, 171, 181, 184—185
 Szepessi Miksa 91
 Szepessy Ferenc 158
 Szép Ernő 280
 Szerdahelyi György Alajos 220, 297
 Szigeti Györgyné 186
 Szigeti Péter 199
 Szij Rezső 169—170, 180, 182
 Szilády Áron 147
 Szilágyi Ferenc 145, 147
 Szilágyi János 314
 Szinnye József 21, 33, 97, 101, 118, 123,
 175, 182, 232, 294—295
 Szirmay-család 100
 Szirmay Antal 101, 225
 Szirmay (V.) István 100
 Szirmay Tamás 100, 108, 110, 122
 Sztinyai Zoltán 50
 Szlavkovszky Benedek 29, 36
 Szolnoki Ernő 183
 Szombathi János 269
 Szomorj Emil 280
 Szontágh Sámuel 219
 Szöllösy Zsigmond 280
 Szölösi Mihály 199
 Sztankó Béla 65
 Szterényi József 281
 Sztripszky Hiádor 232
 Szulejmán, Nagy (török szultán) 63
 al-Tabari 191
 Tabi László 49
 Tacitus, Publius Cornelius 166, 268
 Tahi József 99
 Takáts Sándor 249, 271, 294—296
 Tamás Lajos 91
 Tamás Mihály 91
 Tamássy Andor 202
 Táncsics Mihály 89, 156, 303—304, 314
 Tarnói László 308
 Tasnádi Nagy András 44
 Teleki Domokos 71, 162
 Teleki Domokos, ifj. 71, 73

- Teleki József 251
 Teleki László 69, 296
 Teleki Sámuel 71, 219
 Teleki Sándor 90
 Terentius, Publius Terentius Afer 28
 Terestyéni Tamás 193
 Tersánszky Józsi Jenő 50
 Tevan Andor 171, 314
 Tezla, Albert 232
 Thaly Kálmán 154
 Thenaud, Jean 67
 Thiebault 210
 Thieme, Ulrich 285
 Thököly Imre 285—292
 Thuycyides 166
 Thuróczy János 7, 9, 313
 Thury Etele 199, 204
 Thúry Zoltán 50
 Thurzó-család 284
 Thurzó György 154, 225
 Thurzó Imre 284
 Thylen I. Tylene Antonius
 Tibbets, G. R. 195
 Tibold Özséb 204
 Tiboldh Mihály 121
 Tilen I. Tylene Antonius
 Tímár János, M. 280
 Timon Sámuel 161
 Tinódi Sebestyén 21
 Tirnitz József 81
 Tirol, Dimitrije 302
 Tobolka, Zdenek 112
 Todoreszku Gyula 314
 Toldy Ferenc 102—103, 109, 123, 143
 Tolnai Gábor 42, 185
 Tolsztoj 50
 Tomcsányi Ádám 295
 Tomek Vince 21
 Tomka-Szászky János 161
 Tompa Mihály 166, 225
 Tonk Sándor 88
 Tooley, Ronald Vere 285
 Tormay Cecil 51
 Tótfalusi Kis Miklós 89
 Tóth Aladár 279
 Tóth Gyula 188, 192
 Tóth László 176
 Töltési István 293
 Török Bálint 85, 89
 Török Pál 202
 Török Zsigmond 258
 Trattner-nyomda 296—298
 Trócsányi Zoltán 174, 185
 Tröger, Erika 313
 Turczel Lajos 91
 Turgenyev, Ivan 50
 Tylene, Antonius 65—67
 Újfalusy János 161
 Ujfalvy Krisztina 313
 Ujváry Zsuzsánna 198
 Ulászló, II. (magyar király) 59, 61, 94, 311
 Urwa ibn Zubain 187
 Vajda Péter 165
 Valentin 167
 Vályi Pál 225
 Vámbéry Rusztem 91
 Varbanec, Natalia Vasziljevna 119
 Várdai Balázs 88
 Várdai Pál 88
 Varga András 78, 81—82
 Varga Imre 20, 89—91, 175, 205, 225—226
 Varga Mihály 230
 Varga Rózsa 91
 Vári Györgyné 186
 Varjas Béla 144, 245
 Varjú Elemér 80
 Vásárhelyi András 21
 Vass György I. Czegei Vass György
 Vasskó Ilona 251
 Vasvári Pál 158, 314
 Vazul, Nagy Szt. 2 3, 126—127, 235—246
 Vécsey Jenő 49
 Vég Sámuel I. Veresmarti Vég Sámuel
 Végh Gyula 55—56, 170—183
 Vekene, Émile van der 233—234
 Veresmarti Vég Sámuel 225
 Veress Endre 80
 Vergilius, Publius Maro 60, 271
 Verlaine, Paul 92
 Versegly Ferenc 166, 226—227
 Vértesy Miklós 169
 Veszprémi Józsefné 281
 Vida Tivadar 145
 Villaume, P. 205, 206
 Virág Benedek 166
 Virág Borcsa 279
 Vita Zsigmond 89
 Vitéz János 246

- Vizaknai Briccius György 89
 Vizkelety András 79
 Vogler, Ernst 196, 198
 Voit Pál 312
 Volzer Árpád 186
 Voltaire, François Marie Arouet 166, 253, 258,
 260, 262, 264—265, 267—268, 271
 Voullième, Ernst 130—131
 Vozári Dezső 91
 Vörös Antal 300
 Vörös Károly 157
 Vörösmarty Mihály 156, 166, 304, 308—309
 Vörösváry László 183
 Vuchetich Mátyás 165
 Vuk, Stef. Karadžić 219, 298—302
 Wagner, Cesaris 88
 Wagner Károly 153, 163
 Waitkus, Klara 313
 Walch, Hans Joachim 314
 Waldmann Lajos 283
 Wallaszky, Paulus 97, 125
 Walsingham, Francis 197
 Waltherr László 144, 148—149, 153
 al-Waqidi 191
 Weger Imre 143—144
 Weigand-Köpff-kiadó 296—297
 Wensnick, A. J. 190, 194
 Weöres Sándor 229
 Wesely, Eugen 219
 Wesselényi Ferenc 225
 Weszprémi István 219
 Wigand Ottó 297
 Wildner Ignác 165
 Wilhelm, M. de 260
 Willer, Georg 65, 67
 Willis, Fred C. 285
 Windisch, Karl Gottlieb 216
 Windischgrätz, Alfred 158
 Winterl 296
 Wolff Keresztély 294, 296
 Wolfgangus (frater) 96
 Wurm (Almay) család 157
 Wurm Klára l. Almay Wurm Klára
 Wurzbach, Constant von 113

 Xenophon 2, 126—127

 Yahia 190

 Zaberminus Boldizsár 56
 Zaid b. Thabit 192
 Zakár László 283
 Zalán Menyhért 145
 Zápolyai János l. Szapolyai J.
 Závodszy Levente 60
 Zedler, Gottfried 2
 Zedlitz, K. A. von 206
 Zempléni Árpád 280
 Zempléni Jolán, M. 294—296
 Zenker, E. V. 214—215
 Zilahy Lajos 48
 Zinner, Ernst 143
 Zoványi Jenő 201
 Zuccheri 162
 Zsámboki János 52, 81, 94, 292
 Zsigmond (magyar király) 21, 60, 287
 Zsinka Ferenc 200

A hazai ősnyomtatványok változatai

A nyomdászat feltalálásának jelentősége a kéziratosság korával összevetve abban állt, hogy az olcsón és nagy számban előállított többszörözés még szöveghű is volt. Mind a humanisták, mind az akkor rendkívül jelentős egyház számára nagyon fontos volt ez a körülmény, hiszen a kéziratossággal csaknem szükségszerűen együttjáró szövegromlástól mindenki szenvedett. Ez ugyanis egyaránt sújtotta a klasszikus auktort és a Bibliát. Gutenberg találmánya tehát ezt a gondot is megoldotta, hiszen a kiszedett betűkről pontosan azonos szövegű levonatok készültek. Így érthető, hogy a nyomtatványok valamelyik teljes példányának leírását általában minden vonatkozásban és teljes egészében érvényesnek tekintették az illető kiadvány valamennyi példányára.

Az igényes bibliofilek azonban, akik — Angliában már a 17. és 18. században — kincseiket a polcokon nem érintetlenül hagyva élvezték, hanem azokat olvasták is, felfigyeltek arra, hogy ugyanannak a nyomtatványnak két vagy több példányát gondosabban összevetve, azok szövege között nem ritkán kisebb-nagyobb eltérés tapasztalható. A legutóbbi századfordulóra azután már több olyan bibliográfus is tevékenykedett, aki a kritikai vagy analitikus bibliográfia (critical/analytical bibliography) szempontjait és módszereit kialakította. Különösen az irodalmilag kimagasló személyiségek nyomtatott munkáinak kritikai kiadásai során merült fel ilyen jellegű vizsgálódás szükségessége.¹

Ezek a kutatók arra törekedtek, hogy ugyanannak a könyvnek lehetőleg minél több példányát vessék össze. Az ezzel kapcsolatos talán legeredményesebb és immár klasszikussá vált munkákat Charlton Hinman, a washingtoni Folger Shakespeare Libraryban a névadó nagy angol drámaíró összkiadásának ott nyolcvan (!) példányban őrzött első, 1623. évi, ún. fóliókiadásában végezte el. A példányok összehasonlítása során előre nem várható mennyiségű eltérésre bukkant, amelyet azután nyomdatörténetileg gondosan kiértékelte.²

Elvben azonosaknak csak azok a példányok tekinthetők, amelyeknek egész nyomtatott felületét elméletileg egymásra helyezve, azok a kiadvány teljes terjedelmében pontosan fedik egymást. De még ebben az esetben is akadhatnak eltérések a nyomtatvány anyagában: pl. papírra vagy hártýára készült, illetve

¹ BOGHARDT, Martin: *Analytische Druckforschung. Ein methodischer Beitrag zu Buchkunde und Textkritik.* Hamburg (1977).

² HINMAN, Charlton: *The printing and proof-reading of the First Folio of Shakespeare. Vol. 1—2.* Oxford 1963.

fekete vagy piros festékekkel nyomtatták. Ez utóbbira jó példa a második hazai műhelyben 1477-ben készült *Confessionalenak* a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött két példánya között az első öt sorban tapasztalható eltérés: az egyikben³ ennek színe piros, a másikban⁴ ugyanez viszont fekete.

A nyomtatványok egyes példányai között, a szedésben tapasztalható kisebb-nagyobb eltérések már a könyvnyomtatás legkorábbi korszakától megfigyelhetőek.⁵ Ennek az az oka, hogy a szöveg szedésében a nyomás során változás következett be. Ez a jelenség két, elvben különböző okra vezethető vissza: vagy akaratlan deformálódás állt elő a szedésben a levonatok készítése során, vagy azon tudatosan változtattak. A régi idők tipográfusai műhelyükben ugyanis egészen a nyomtatás befejeztéig igyekeztek a felfedezett hibákat a szedésben kiigazítani, jóllehet az ilyen javítás szükségszerűen már csak a példányok egy részére terjedt ki.

Különösen jól érzékelhető az ilyen jelenség olyan rövid szövegeknél, amelyeket nagy példányszámban állítottak elő, de nem egyszerre, hanem a mindenkor jelentkező igényeknek megfelelően több részletben, amihez állószedést alkalmaztak. A könyvnyomtatás feltalálását követő éveknek, illetve évtizedeknek ebből a szempontból legjellegzetesebb ilyen kiadványa az ún. búcsúlevelek, ezek a tulajdonképpen kitöltésre szánt, néhány tucat sor terjedelmű úrlapok. Gutenberg mainzi műhelyének legkorábbi termékei közé tartozik az ún. 30 és 31 soros búcsúlevél.⁶ Mindkettőnek nem kevesebb, mint hat-hat, egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő változata ismeretes. Mindkettő egyetlen eredeti szedésről készült több-kevesebb módosítással.⁷ A változások, illetve a változtatások skálája igen széles: kezdve egyes betűk kopásától, a tótágast álló betűk megigazításán át az évszám megváltoztatásáig, vagy akár néhány sor áttördeléséig.

Miután a 15. századi magyarországi nyomdáról még csak egyetlen korabeli levéltári említés sem maradt fenn, a hazai tipográfia kezdeteiről minden adatot magukból a fennmaradt nyomtatványokból kell meríteni. Ezért látszott helyesnek e kiadványok ismert példányainak sorról sorra történő gondos összevetése abban a reményben, hogy azokban is fellelhetőek lesznek eltérések.

Hazánkban a 15. században két nyomdai műhely tevékenykedett, amelyek termékei közül ötből maradt fenn példány: kettőből⁸ azonban csupán egyetlen egy. Az összevetés szempontjából tehát így mindössze három kiadvány vehető számításba, amely két vagy több példányban ismeretes: a *Chronica Hungarorum*,⁹ továbbá a *Basiliius Magnus* és Xenophon szövegeiből készült összeállítás¹⁰ Hess, valamint Antoninus Florentinus *Confessionale*ja¹¹ az éppen erről a kiadványról elnevezett, névtelen, második, magyarországi officinából. E három ősnymtatvány példányait az alábbi gyűjteményekben őrzik:

³ Inc. 45.

⁴ Inc. 46.

⁵ HAEBLER, Konrad: *Handbuch der Inkunabelkunde*. Leipzig 1925. 132—133.

⁶ GW 6555 és GW 6556.

⁷ ZEDLER, Gottfried: *Die Mainzer Ablassbriefe der Jahre 1454 und 1455*. Mainz 1913. 40, 44—45.

⁸ RMNy 5 és RMNy 6.

⁹ RMNy 2. — A továbbiakban megjelölése: *Chronica*.

¹⁰ RMNy 1. — Megjelölése a továbbiakban: *Basiliius*.

¹¹ RMNy 3. — Megjelölése a továbbiakban: *Confessionale*.

Chronica:

1. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár — Inc. 326.
2. Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Könyvtára — Inc. 10.
3. Kraków, Muzeum Narodowe, Zbiory Czartoryskich, Biblioteka — Inc. 55 (3).
4. Leipzig, Universitätsbibliothek — Edit. vet. 1473, 14.
5. Leningrad, Publicznaja Biblioteka imeni M. E. Szaltykova-Scesedrina — Inc. 9. 4. 4. 12.
6. Paris, Bibliothèque nationale — Rés. m. M. 20.
7. Praha, Univerzitní knihovna — Inc. 39. D. 14.
8. Roma, Biblioteca dell'Accademia Nazionale dei Lincei — Biblioteca Corsiniana 53. F. 25.
9. Wien, Österreichische Nationalbibliothek — Inc. 5. F. 35.

Basilus:

1. Eichstätt, Staatliche Bibliothek und Bischöfliche Seminarbibliothek — 4 an P. III. 771.
2. Wien, Österreichische Nationalbibliothek — Inc. 2. H. 96.

Confessionale:

1. Berlin, West-, Staatsbibliothek, Preussischer Kulturbesitz — Inc. 3169, 3.
2. Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Könyvtára — Inc. 45.
3. Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Könyvtára — Inc. 46.
4. Gyöngyös, Bajza József Könyvtár — Inc. 177.
5. Martin, Matica slovenská — Inc. B. 123.

A fenti 16 példány közül egyedül a rómairól nem sikerült másolatot kapni.^{11a} A többiről vagy az eredetivel egyező méretű fénymásolat, vagy mikrofilm áll az OSZK-ban rendelkezésre. Az utóbbiakról az eredetivel azonos méretű papírmásolat készült, amelyek alapján történt a példányok összevetése lapról lapra.¹² Hinman fentebb említett kutatásához olyan berendezést alakított ki, amely két könyv egy-egy lapjának képét optikailag úgy vetíti egymásra, hogy az azok közötti esetleges eltérések biztonságosan és gyorsan felismerhetőek legyenek. Közel félszáz ilyen berendezést használnak ma Európa és Amerika különböző intézményeiben. A wolfenbütteli (NSzK) Herzog August Bibliothek segítőkészsége lehetővé tette, hogy ez az ottani ún. Hinman-collator igénybe vehető volt a magyarországi ősnymtatványok példányainak összevetéséhez.¹³

Összesen tehát a *Chronica* nyolc, a *Basilus* két, a *Confessionale* négy példánya került pontos összehasonlításra. Az ügyes szerkesztésű berendezés a legkisebb eltérésre is felhívta a figyelmet. Ez a körülmény azután kifejezetten gondot okozott pl. a tollvonások esetében, különösen a rubrikálásnál a verzáisoknak piros tintával nagyjából függőlegesen történt áthúzásával. A fehér/fekete másolatoknál ez az eltérés a gép számára pontosan úgy jelentkezett, mintha maguk a betűk különböztek volna egymástól. Utólagos szűrőmunkát igényeltek a papíron látható szúrágások nyomai, hiszen a fénymásolatokon és a fényképnagyításokon ezek alakja és formája — elhelyezkedésétől függően — sokszor összetéveszthető volt a nyomtatott ponttal.

^{11a} Azokról a lapokról, amelyekben a többi példány alapján változatok voltak felismerhetőek, a római könyvtár utólag másolatot volt szíves küldeni.

¹² A *Confessionale* berlini példányáról a filmről történt nagyítás sajnos nem lett az eredetivel azonos méretű, így a következőkben ismertetésre kerülő összehasonlításához nem volt felhasználható.

¹³ Értékes támogatásukért ezen a helyen is őszinte köszönet jár.

Bizonytalanságot okozott továbbá, hogy vajon a Hinman-collator által kimutatott egy-egy hiányos betű¹⁴ oka az eredeti nyomtatványban, esetleg a papír egyenetlenségében, vagy éppen magában a másolatban keresendő. Ilyen és ezekhez hasonló nehézségek ellenére az összevetés végül is igen eredményesnek bizonyult: mind a három megvizsgált hazai ősnymtatvány esetében sikerült is egy vagy több eltérést kimutatni a szedésben. Különösen figyelemreméltó ez a jelenség a *Basiliius* esetében, hiszen ennek mérete a másik két kislelő alakúnak mindössze a fele, ahol is ráadásul csak 17 levélből maradt fenn két példány. Sorra véve a megvizsgált három hazai ősnymtatványt, azok szedésében a következő eltérések voltak felfedezhetőek.

**sibile dicitur transpassato. Hoc factio incerto regem Atulā roma-
manoy Patricius: dicitus Eucius cū decem regibus occidētis**

**sibile dicitur transpassato. Hoc factio incerto regē Atulā roma-
noy Rex Patricius: dicitus Eucius cū decē regibus occidētis**

1. ábra

usq̄ ciuitatem tolnām. in qua pernoctauit. Factum autem est

usq̄ ciuitatem tullinām. ī qua pernoctauit. Factum autem est

2. ábra

uenili flore regnare incepisset: natiuitatem iuuentutis preferens

uenili flore regnare incepisset: natiuitatem iuuentutis preferens:

3. ábra

A *Chronica* utolsó nyomtatott lapjának (g₆a) ötödik sora elején a már az előző sorban kezdődő, hosszú, szöveges évszám a prágai példányban még kifogástalan állapotban, vagyis egyetlen szó formájában látható. Ezzel szemben a nyolc többi, megvizsgált kötetben a sorkezdő „gentesi” szórész valamivel elválík az azt követő „moquinquagesimoseptimo.”-tól (7. ábra). Ez az eltérés a nyomás művelete során elmozdult szedésre jellemző példa. A csak fél sorra terjedő szöveg öntött betűit nem zárták be elég gondosan a keretbe. A sor második felét alkotó, festékezést nem kapott, ún. vakanyag a kellelénél nem egészen egy mm-rel rövidebb lehetett. A levonatok elkészítése során azután a sajtó nyomására az említett helyen a betűk egy kissé eltávolodtak egymástól. Az a körülmény, hogy ez a szétesés a kilenc megvizsgált kötet közül nem kevesebben, mint nyolcban volt tapasztalható, arra utal, hogy a nem kellően szorosra szedett sor már a nyomás munkafázisa megkezdését követően hamarosan szétnyílhatott.

¹⁴ Így pl. a *Chronica* a₄a lapjának utolsó szava végén álló „u” betű a párizsi példányban.

Interea accidit: q̄ quedā gēs saxonū in eius regno ī ptibus
 Interea accidit: q̄ quedā gētes saxonū ī eius regno ī ptibus

4. ábra

occupatum: exercitum mouit copiosum. & cum multis principibus
 occupatū: exercitum mouit copiosum. & cū multis principibus

5. ábra

partijū illuc destinauit. qui ī aquilam ciuitatem famosam sup
 partiū: illuc destinauit. qui ī aquilam ciuitatem famosam sup

6. ábra

Talán nem túlságosan messzemenő az a következtetés, hogy az utolsó lapokról lévén szó, a könyv előállításának vége felé már lankadt a figyelem, és így keletkezhetett a nem elég feszesre szedett sor, illetve az említett kis szövegszétcsúszás. Még pontosabban is megvilágíthatóak a műhelyben uralkodó állapotok ennek a most tárgyalt lapnak alján olvasható kolofon dátumának szemügyrevételével. Az utolsó sor az „in vigilia penthecostes” szavakkal kezdődik. Vagyis Hess a pünkösöd előtti napon, azaz 1473. június 5-én fejezte be ennek a kötetnek kinyomtatását. Csaknem bizonyosnak látszik, hogy a nyomdász és vállalkozó munkáját a pünkösdi budai országos vásáron kívánta forgalomba hozni.¹⁵ Ez a határidő azután nyilván szorítólag hathatott a nyomdai munkálatokra, így az utolsó szedésforma esetében ilyen, a szónak eredeti és átvitt értelmében is vett „lazaság” igazán könnyen magyarázható módon fordulhatott elő.

Amíg a fentiekben leírt szedésmódosulás a nyomdász akaratától függetlenül, sőt nyilván annak ellenében történt, addig az összes további felismert eltérés tudatos beavatkozás eredménye. Ezek közül súlyban és terjedelemben egyaránt a legkisebb az, amikor a mondatrészeket elválasztó központosás behelyezésére utólag került sor. A modern helyesírásban erre a célra a vessző szolgál. A *Chronica* esetében, ha nem is teljes következetességgel, ehhez a kettőspontot alkalmazták. Két ilyen jellegű betoldás volt felismerhető. Az egyik az f₁a lap 16. sorának végén: „nativitatem iuventuti preferens:”, a másik néhány lappal odébb, az f₂a lap 10. sora elején: „: illuc destinavit”. Az első esetben a kettőspont három példányból¹⁶ hiányzik, hat esetben¹⁷ viszont már látható (3. ábra). A második alkalommal más az arány: ötnél¹⁸

¹⁵ Erre az összefüggésre Kubinyi András volt szíves felhívni a figyelmemet.

¹⁶ Bp. EK, Leningrád és Bécs.

¹⁷ Bp. OSzK, Krakkó, Lipcse, Párizs, Prága és Róma.

¹⁸ Bp. EK, Leningrád, Párizs, Prága és Bécs.

hiányzik, míg négynél¹⁹ már szerepel (6. ábra). Miután a második esetben ez volt az egyetlen igazítás azon a lapon, szinte aggályoskodó fontoskodásnak tűnik ez a változtatás, különösen akkor, amikor egyrészt a latin szövegek korabeli központozása általában amúgy sem volt szigorúan kötött, másrészt a *Chronica* szövegében az interpunkciók alkalmazása terén sem tapasztalható valamiféle kényszerítő következtetés fegyelm.

gentesimoquinquagesimoseptimo:

gentesi moquinquagesimoseptimo.

7. ábra

quodā incūbere putandū est:& qdē oīm

quoddā incūbere putādū est:& qdē oīm

8. ábra

et curatoꝝ ꝑꝛecti iūt:eo ipō hñt licēciā inī ꝑꝛatiuā ꝑꝛitēdi cūꝝ

et curatoꝝ ꝑꝛecti iūt:eo ipō hñt licēciā inīꝑꝛatiuā ꝑꝛitēd. cūꝝ

9. ábra

Más a helyzet az első változtatásnál, mert ott ugyanazon a lapon ezzel egyidejűleg immár érdemi javításra is sor került: az f₁a lapon alulról az ötödik sorban a „gens” szót kijavították annak többesszámára, „gentes”-re (4. ábra).²⁰ Ehhez a változtatáshoz két betűt kellett betoldani, amihez a helyet úgy nyerték, hogy egyrészt — fejezetkezdetről lévén szó — a valamivel beljebb kezdődő sor betűit kicsivel előbbretolták, másrészt a megigazított szó utáni második helyen álló „in” szócska terjedelmét rövidítésjellel egyetlen betűre csökkentették: így lett „gēs saxonū in” helyett „gētes saxonū ī”. Hogy ez a szövegmódosítás „gens”-ről „gentes”-re történt és nem fordítva, azt bizonyítja a megváltoztatott szóhoz tartozó két állítmány többesszáma.²¹

Úgy tűnik, hogy itt többszörös szövegromlás történt. Az erdélyi szászok egyetlen „gens”-t, nemzetet alkottak, akárcsak a magyarok és a székelyek.^{21a} A budai műhelyben a szedés alapjául szolgáló kéziratban feltehetően az említett két

¹⁹ Bp. OSzK, Krakkó, Lipcse és Róma.

²⁰ Miután ezen a lapon a két javítást egyszerre végezték, a példányok megoszlása is természetesen azonos a fentiekben említettel.

²¹ „fecissent” és „denegassent”.

^{21a} EDER, Josephus Carolus: *De initiis iuribusque primaevis Saxonum Transsilvanorum commentatio*. Viennae 1792. 7.

állítvány többes, míg a „gens” egyes számban szerepelhetett. Így kerülhetett azután be a *Chronicaba* ez a nyelvtanilag suta mondat. Valaki a nyomdában azután, aki a latin nyelvet jól ismerte, de a hazai közjogi viszonyokat nem (Hess?), az állítványokhoz igazította az alanyt. Ezzel szemben Thuróczy, aki erősen támaszkodott a magyar krónikának erre a budai kiadására, ezt az ott a fentiekben kikövetkeztethető módon létrejött hibát felismerte, és az egészet egyes számra alakította át.²²

További és immár egyértelmű szövegigazítás tapasztalható a *Chronica* f₄a lapjának 16. sorában. A párizsi és a prágai példányban ennek utolsó szavaként „princip-” olvasható. A következő sor azonban az ettől teljesen független „circumpositorum” szóval kezdődik. Mindkét említett példányban kéziratos javítás olvasható: a kötőjel fölé írt „b3” (bus). Miután ez az igazítás ugyanazon kéztől származónak tűnik, feltételezhető, hogy azt még a nyomdában írták bele, amikor a kinyomtatott ívekben felfedezték ezt az értelemzavaró hibát.

Ezzel párhuzamosan a szedésben is igazítottak, mert a többi hét megvizsgált példányban a sort az immár helyes „přicipibus” szó zárja (5. ábra). A hárombetűnyi többlet az egész sor szedését megigazították. A helynyeréshez legalkalmasabb megoldásnak a legszelesebb betűnek, az „m”-nek eltávolítása és annak rövidítésjellel történő pótlása bizonyult. Ez két helyen is történt: a sor elején álló „occupatum”, valamint a hatodik „cum” szavak záróbetűjét kihagyták, és helyettük az ezt megelőző „u” betűre hullámvonal alakú (tilde) rövidítésjel került.²³

További érdemi változtatás történt a *Chronica* szövegében az a₃a lapon alulról a harmadik sorban is, ahol Aëtiusnak,²⁴ aki a catalaunumi csatában Attila ellenfele volt, neve mellett három példányban²⁵ a „Romanorum rex patricius” olvasható (1. ábra). Kézai Simon krónikája, akitől ez a hunokról szóló rész származik, a 14. században átdolgozásra került. Ennek az utóbbinak szövegkiadásából²⁶ kiviláglik, hogy a kéziratban fennmaradt több változat egyikében sem található a „rex” szó, hanem kizárólag csak a Hess-féle nyomtatott kiadásban. A fentiekből azután most az is kiderült, hogy annak sem mindegyik példányában.²⁷

Az kétségtelen, hogy az eredeti és helyes krónikasövegben nem szerepel a „rex” szó. Ezt feltehetően valaki olyan toldotta be, aki kevésnek minősíthette Attila korábbi szövetségese, majd későbbi ellenfele, a római hadsereg fővezére²⁸ számára

²² JOHANNES DE THURÓCZ. *Chronica Hungarorum*. I. Textus. Bp. 1985. 552. fejezet — 161. lap 27—29. sor. Magyar fordítása Horváth Jánostól: „az egyik szász nemzet”. THURÓCZY János: *A magyarok krónikája*. Bp. 1978. 253. — Miután a *Chronica* 1973. évi hasonmás kiadását — az 1900. évihez hasonlóan — az OSzK példányáról készítették, amelyben a „gentes” változat olvasható, Horváth János ennek fordítását „egyik-másik szász nemzet” formájában adta. I. m. 102. — Különben Thuróczy más helyen is végzett nyelvtani igazításokat. *Magyar Könyvszemle* 1967. 8.

²³ Pontosabban az ugyancsak kiemelt „u” betűk helyére ilyen alakú, egybeöntött abbreviatúrát szedtek.

²⁴ Neve a *Chronicaban* „Eucius”.

²⁵ Krakkóban, Lipcsében és Rómában.

²⁶ *Scriptores rerum Hungaricarum*. Vol. I. Bp. 1937. 265. lap 6—7. sor.

²⁷ Az említett kritikai kiadás is abból a bevezetőben említett feltételezésből indult ki, hogy a tipográfiai úton előállított szöveg valamennyi példánya azonos. A három külföldön őrzött és így részletesebben nem vizsgált példányban azonban itt érdemi szövegváltozat maradt fenn.

²⁸ „magister militum”.

egyszerűnek tűnő „patricius” megjelölést. Pedig ez abban az időben az adományozható legmagasabb cím volt. Miután ugyanebben a mondatban a továbbiakban Aëtius szövetségeseként tíz nyugati király²⁹ szerepel, a „patricius” címmel elégedetlen személy betoldotta a római vezér neve mellé a „rex” szót. Úgy gondolhatta az illető, hogy akinek tíz király volt a szövetségese, annak magának is legalább királynak kellett lennie. Hogy ez a személy ki volt, és a „rex” szó mikor és hogyan került bele a *Chronica* egyes példányainak szövegébe, azt csupán találgatni lehet. Elképzelhető, hogy a budai nyomdában olyan kéziratos másolatból szedték a szöveget, amelyben ez a szó szerepelt, később azután ezt az idegen betoldást észrevették és kiemelték a szedésből. Nem zárható ki azonban az sem, hogy a betoldásra éppen a Hess-műhelyben és pedig a nyomás alatt került sor.

A fentiek alapján tehát bizonytalan irányú szövegmódosítás technikai lebonyolítása az előzőekben ismertetett igazítással azonos módon történt: a „rex” szóval bővebb változatban az előtte, Attila neve mellett álló „regem” és az utána jóval később következő „decem” szavak utolsó „m” betűje helyett az előző „e” felett rövidítésjel áll, amíg a „rex” nélküliben ez a két szó teljesen kiírva látható. Mindehhez két sorban összesen pontosan egysornyi szöveg szedésének megmozgatására volt szükség.

A *Chronica* legigényesebb és egyben legegyszerűbb igazításának meg tárgyalása maradt utoljára. A b_a lap 19. sorának élén a leningrádi és római példányában „usque civitatem tolnam” szavak olvashatók. Ezzel szemben az összes többi, szám szerint hét példányban a „tolnam” szó helyett „tullinam” áll (2. ábra). Két Duna menti város, a dunántúli Tolna és az alsó-ausztriai Tulln összetévesztéséről van tehát szó. Különösen latinul cseng össze megtévesztő módon ezek neve: „civitas Tolna” és „civitas Tulna”. Megvizsgálva a leírt eseményeket egyértelmű, hogy a szöveg nem Tolna, hanem Tulln városára vonatkozik. Ugyanis Aba Sámuel 1042 februárjában ellenfele, Orseolo Péter pártfogója, III. Henrik császár alá tartozó osztrák őrgrófság területére tört be, amelyet a *Chronica* magyarra fordított szavakkal így ad elő: „a Traisen nevű folyótól igen sok foglyot magával hurcolva egészen Tulln városáig nyomult előre.”³⁰

Tolna és Tulln helységeknek a fentiekben körvonalazott összetévesztése a *Chronica* egy korábbi fejezetének értelmezése kapcsán is vet fel problémákat. Az a_{6a} lapon a 8—17. sorokban egymást követően három alkalommal is szerepel „civitas Tolna” a hunok és a rómaiak csatározásainak leírása kapcsán. Ezen belül a 10. sorban olvasható: „Tolna civitas est in austria, tres rastas distat a Vienna”. Ez Horváth János fordításában így szól: „Tolna város Ausztriában van három napi járásra Viennától.”³¹

Ez a mondat több ellentmondást is tartalmaz. Tolna sohasem tartozott Ausztriához. Bécstől mintegy 400 km-t kell megtenni a Duna mentén lefelé annak, aki el kíván jutni ebbe a dunántúli megyének ma is nevet adó helységbe. Ehhez pedig sokkal több időre van szüksége a gyalogos utazónak, mint három nap. Ráadásul

²⁹ „cum decem regibus occidentis”.

³⁰ Horváth János fordításában: *Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. 40. — Traisen folyó („Treysama”) a Tulln folyóval párhuzamosan halad és ettől nyugatra ömlik a Dunába.

³¹ *Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. 12.

érthetetlen, hogy a távolságot miért éppen Béctől mérték Tolnáig. Ezzel szemben Tulln valóban mindig Ausztria része volt. A Duna mentén Béctől felfelé alig 30 km-re fekszik. Ez a távolság lényegében megfelel három germán mérföldnek, ami a „rasta” szó valódi jelentése.

Amint a fentiekben már szó esett, a *Chronicanak* a hunokról szóló része Kézaitól származik. A „tres rastas” tartalmú magyarázó mondat fellelhető már a *Képes Krónikában*³² és Thuróczynál³³ is. Mindkettőnek magyar fordítása is megjelent. Az előbbi Geréb László átültetésében így szól: „három állomásnyira Béctől”,³⁴ míg ugyanez Thuróczynál Horváth Jánostól: „három mérföldnyi távolságra van Béctől”.³⁵

Kézai és a belőle készült későbbi átdolgozások kritikai kiadása bizonyosra veszi, hogy a hunok történetében a *Chronica*ban szereplő „Tolna” eredetileg „Tulna”, vagyis az ausztriai Tulln városa volt.³⁶ Ugyancsak a kritikai kiadásból azt is meg lehet tudni, hogy ez a „Tolna” alak kétszer is olvasható a *Dubnici Krónikában* és egyszer-egyszer a Hess által nyomott ún. *Budai Krónikában*, ill. a *Csepregi-kódexben*.³⁷

Miután a *Dubnici Krónika*, amely a későbbiekben még további vizsgálat alá kerül, a budai *Chronica* nyomán íródott, így egyértelmű, hogy miképpen került abba „Tulln” helyett kétszer is „Tolna”. A *Képes Krónika* szövegének egyik változatát képező *Csepregi-kódexet* a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár őrzi.^{37a} Budapesten erről két kéziratos másolat áll rendelkezésre. A 18. században készültben³⁸ kétszer „Tulna”,³⁹ egyszer „Tolna”,⁴⁰ egyszer pedig „Colna” (!)⁴¹ olvasható. Az 1854-ben íródott másik budapesti másolat⁴² szövege rendkívül gyatra. Úgy néz ki, mint egy rossz iskolai dolgozat: tele van pirostintás javításokkal és más igazításokkal. Itt is kétszer látható „Tulna”,⁴³ és — a másikkal ellentétben — kétszer „Tolna”,⁴⁴ vagyis a fentebb említett „Colna” helyén is ez utóbbi áll.

Visszatérve a „Tolna” szó többszörös szereplésére Tulln helyett a *Chronica* szövegében, a szó későbbi előfordulásának a nyomás közben történt megigazítása a

³² *Képes Krónika*. Bp. 1964. 74.

³³ JOHANNES DE THUROCY: *Chronica Hungarorum*. I. Textus. Bp. 1985. 109.

³⁴ *Képes Krónika*. Bp. 1959. 61.

³⁵ THURÓCZY János. *A magyarok krónikája*. Bp. 1978. 45.

³⁶ *Scriptores rerum Hungaricarum. Vol. I.* Bp. 1937. 259. lap 23. sor és 260. lap.

³⁷ Annak jelölése, hogy a hunok históriájában a „Tolna” szó nem csupán egyszer olvasható az 1473. évi nyomtatott kiadásban, kimaradt a kritikai kiadásból. Hogy ugyanez a kritikai kiadás az 1042. év eseményeinél csak a *Chronica* „Tullinam” változatát tüntette fel viszont érthető, hiszen a „Tolnam” változat egyedül a magyar kutatók által gyakorlatilag eddig nem vizsgált leningrádi és római példányban olvasható.

^{37a} Jelzete Ms. 50. (Fol. 1029). — *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (Kolozsvár)* 1964. 214–219.

³⁸ OSzK Quart. Lat. 3345.

³⁹ A 8b és 41a lapon.

⁴⁰ A 8b–9a lapon.

⁴¹ A 9a lapon.

⁴² MTA Könyvtára Ms 909 — korábbi jelzete: Cod.Lat.4° 8.

⁴³ A 17. és 88. lapon.

⁴⁴ A 17. és 18. lapon.

következő módon magyarázható. A magyarok krónikájának a budai nyomdában a szedés alapjául szolgáló kézírata már romlott szövegű lehetett ezeken a pontokon: az egyik másoló, akinek Tolna városa fogalom volt, de akinek Tulln neve semmit sem jelentett, ez utóbbit mind a négy alkalommal „Tolna”-ra változtatta, amint ez — legalábbis részben — a Csepregi-kódexben is megtörtént. Hess ugyan kétségtelenül járatos volt a latin nyelvben, de a magyar történelemben és földrajzban ugyanilyen bizonyosan nem. A magyar személy- és helyneveket műhelyében nyilván igyekeztek pontosan úgy szedni, ahogy azokat a kéziratukban olvasni tudták. A kötet elején háromszor is kinyomtatott „civitas Tolna” ezért tehát ebben a formában maradt az utókorra. A második füzet nyomása közben egy a magyar történelemben és földrajzban járatos személynek (Kárai László?), aki olvasta az 1042. évi história frissen elkészült íveit, megütötte szemét ez a hiba. Figyelmeztetésére Hess ezt azután a szedésben megigazította, vagy megigazította, így a fennmaradt példányok túlnyomó többségében már az ausztriai város neve található.

Itt jegyezhető még meg, hogy Dümmerth Dezső⁴⁵ felvetette annak lehetőségét, hogy a hunok históriájába Kézai a hunokról összeállított históriájába Tullnt és Zeiselmauert nem a római romok emléke alapján vette be, amint ezt előtte többen is feltételezték.⁴⁶ Szerinte a hunok a Dunántúl északnyugati negyedében lefolytatott harcokat követően nem üldözték az őket korábban megverő rómaiakat a mai Ausztria területére, hanem valóban a mai Tolnán át az Al-duna felé vették útjukat. A Demeter-legendában szereplő „Keramesziosz” elferdítése lehet Kézainál „Cesumaur”, tehát ezt a helységet sem kell Ausztriában, hanem a Duna alsó folyása mentén keresni. Kézai végül is mindebben a hunok történelmének nem Attila előtti, hanem az Attila utáni egyik fejezetét örököltette meg, amikor a Duna-medencéből távoztak. Így olvasható ez a Csaba-legendában is. Megerősítve látta magát Dümmerth ebben a feltevésében a Nibelung-ének által is. Akár igaz az ő gondolatfelvetése, akár nem, az bizonyos, hogy a 14. századi magyar krónika, amelyből fakadt Hess kézíratos forrása, Tulln ausztriai fekvésének részletes magyarázásával — történelmileg akár hitelesen, akár nem — mindenképpen erről a városról kívánt írni, és nem a valóban nagy múltal rendelkező dunántúli helységről, Tolnáról.⁴⁷

A négy utolsóként tárgyalt, érdemi szövegmodosítással járó szedésigazítások a *Chronica* példányaiban különböző számban fordulnak elő. Ez természetes, hiszen a változatok közül is az egyik mindig gyakoribb,⁴⁸ amíg a másik jóval ritkábban, kettő—négy példányban⁴⁹ található. A variánsok a szedésnek a nyomás során történt igazításából származnak, ez a munkafázis pedig minden lap esetében külön-külön bonyolódott le. A változatok így ezért a kinyomtatott ívekből felkötött példányokban szükségszerűen egyenetlenül szóródtak szét. A kilenc megvizsgált példány közül kettőben⁵⁰ ez a négy változat mindig a gyakoribbhoz tartozik, négy

⁴⁵ Az *Árpádok nyomában*. Bp. 1977. 60—75.

⁴⁶ HORVÁTH JÁNOS: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Bp. 1944. 45.

⁴⁷ Az, hogy Dümmerth írása ide bedolgozásra kerülhetett, Pavercsik Ilona figyelemfelhívásának köszönhető.

⁴⁸ Öt-hét példányban olvasható: „gens”, „rex”, „tullinam” és „principibus”.

⁴⁹ Kettő-négy példányban olvasható: „gentes”, „rex” nélkül, „tolnam” és „princi”.

⁵⁰ Bp. EK és Bécs.

kötetben⁵¹ három gyakoribb és egy ritkább változat, míg háromban⁵² pedig két gyakori és két ritka található.

A kettő—négy példányban előforduló négy ritkább változat összesen tíz esetben fordul elő, amelyek közül mindössze egy esetben⁵³ hazai gyűjteményben, a többi kilenc ritkább variáns mind külföldön őrzött kötetben látható.⁵⁴ Nyilván ennek is tulajdonítható, hogy a szakemberek által alaposabban megvizsgált két hazai példány közötti egyetlen érdemi szövegeltérésre⁵⁵ eddig még nem derült fény.

A fentiekben áttekintett szövegeltérések alapján mód nyílik arra, hogy a Hess-féle kiadvány másolataiban is szemügyre lehessen venni a három utolsó, legjellegzetesebb változatokat. Elsőként érdemes volt ebből a szempontból a Dubnici Krónikát megvizsgálni, amely — némi önállósággal ugyan — de 1479—1480-ban igen erőteljesen támaszkodott a Budán nyomtatott kiadásra. Mátyás Flórián szövegkiadása⁵⁶ nyomán ezzel kapcsolatban a következők voltak megállapíthatók. A szászok „gens”-e esetében a Dubnici Krónika szóról szóra megismételte a budai kiadás nyelvtanilag suta változatát: az alany egyes számban, az állítmány viszont többesben áll.⁵⁷ Aëtius neve mellől a „rex” szó hiányzik.⁵⁸ A hunok történetében⁵⁹ mindhárom esetben pontosan átvett „Tolna”-t követően az 1042. év eseményeinél a gyakoribb „Tullinam” változat olvasható.⁶⁰ Mindebből az derül ki, hogy a Dubnici Krónika a Hess-féle nyomtatvány olyan összeállítású kötetéről készült, amely a szövegváltozatok tekintetében a megvizsgált kilenc mai példány egyikével sem egyezik.

A budai nyomtatott *Chronica* pontos lemásolását 1481 szeptemberében — tehát nem sokkal a Dubnici Krónika elkészítését követően — fejezte be „Johann Menestarffer”.⁶¹ A változatok közül ebben a „gens” szó szerepel,⁶² a „rex” szó megvan,⁶³ továbbá a „Tullinam” olvasható.⁶⁴ Ilyen variánsokat tartalmaz a *Chronica* kilenc átnézett példánya közül négy.⁶⁵ Miután Menestarffer másolását Bécsben végezte, így nem zárható ki, hogy ez egykor éppen a *Chronica*-nak ma is ebben a városban őrzött példánya alapján történt, amely a 15. században a helyi domonkos könyvtáré volt.

A budapesti Egyetemi Könyvtár erről a Menestarffer-féle kéziratról két, a 18. században készült másolatot is őriz.⁶⁶ Ugyanebben a gyűjteményben megtalálható a

⁵¹ Bp. OSzK, Leningrád, Párizs és Prága.

⁵² Krakkó, Lipcse és Róma.

⁵³ Az OSzK-ban „gentes”.

⁵⁴ Egyszer: Leningrád, Párizs és Prága. Kétszer: Krakkó, Lipcse és Róma.

⁵⁵ Az OSzK-ban „gentes”, az EK-ban „gens”.

⁵⁶ *Chronicon Dubnicense*. Quinque-Ecclesiis 1884.

⁵⁷ 67a — szövegkiadás 138.

⁵⁸ 8a — szövegkiadás 14.

⁵⁹ 6a—6b — szövegkiadás 11.

⁶⁰ 24b — szövegkiadás 53.

⁶¹ A kötetet ma Budapesten az Eötvös József Kollégium könyvtára őrzi. — *Magyar Könyvszemle* 1973. 349—350. — Teljes fénymásolat az OSzK-ban: Facs. I. 741.

⁶² 58. lap 19. sor.

⁶³ 9. lap 31—32. sor.

⁶⁴ 26. lap 19. lap.

⁶⁵ Bp. EK, Párizs, Prága és Bécs.

⁶⁶ *Collectio Hevenesiana*, Tom. L. pag. 203—284. — *Collectio Kaprinayana* 2° XVII. Nr. 1.

Chronica szövegének ugyancsak a 18. században írt további másolata is.⁶⁷ Ez azonban Péter históriája táján megszakad, így csak a „rex”⁶⁸ és a „Tullinam”⁶⁹ változatok találhatók meg benne. Miután mindkét variáns ugyanebben a formában olvasható Menestarffernél is, nem zárható ki, hogy ez a harmadik másolat is ugyanerről a bécsi kéziratról készült. Ez már csak azért is elképzelhető, mert az eredeti, 1481-ben írt kézirat 1702-ben a történelmi érdeklődésű erdélyi főúr, Kálnoki Sámuel birtokában volt.⁷⁰ Ő éppen ekkor egy másik könyvet adatott ki Bécsben a magyar történelemről, így feltehetően készséggel bocsátotta rendelkezésre a magyarok krónikájának ezt a szövegét is a tudós érdeklődők számára.

Ismeretes a budai krónikakiadásnak két további, korabeli, kéziratosa is: a bécsi Österreichische Nationalbibliothekban, illetve a müncheni Bayerische Staatsbibliothekban.⁷¹ Mindkettő tartalmazza Hessnek a kiadvány elején álló ajánlása szövegét is, viszont egyik sem a kolofont. Mindkét kézirat pontosan azokat a nyomdai változatokat tartalmazza, mint a fentiekben már ismertetett, Menestarffer-féle másolat. A szakirodalom alapján fény derül még arra is, hogy a müncheni szöveget az 1493-ban megjelent világkrónikája alapján neves Hartmann Schedel 1480-ban Ambergben feltehetően a nürnbergi Scheurl-könyvtárban őrzött korabeli kéziratról másolta le.⁷²

Ezek szerint a *Chronica* 1473. évi megjelenését követően a délnémet nyelvterületen több kéziratosa is készült a *Chronica* szövegéről, amelyek közül négy, pontosan azonos, és így talán egymástól átvett szövegű ma is ismeretes. Komoly érdeklődés mutatkozott tehát ezekben az években a magyarok története iránt a Mátyás királlyal szinte állandó ellenségeskedésben álló III. Frigyes császár országaiban. Hess tehát jól választotta meg kiadványául a *Chronicát*, és a növekvő külföldi érdeklődés kielégítésére néhány esztendővel később már nem is állt rendelkezésre példány. Ekkor és ezért készültek az említett másolatok Hess előszavával, de a kolofon nélkül.

Ennek fényében érthető, hogy a Thuróczy-féle krónika 1488. márciusi, brünni kiadását követően még ugyanannak az évnek júniusában Theobald Feger budai kiadó megjelentette ennek ugyancsak dúsan illusztrált utánnyomását sz augsburgi Ratdolt-nyomdában. A magyarok története komoly könyvsikernek bizonyult, hiszen ma is sok-sok tucat példányát őrzik a Thuróczy-krónikának a világ számos országában, különösen az augsburgi kiadásból. Így azután immár kielégítést nyert a téma iránti korábbi nagy érdeklődés, ezért a továbbiakban már nem volt szükség kéziratosa másolatokat készíteni a magyarok nyomtatott történetéről, amint ez a Hess-féle *Chronica* esetében történt.

⁶⁷ Collectio Prayana, Tom. XXIX. Nr. 4.

⁶⁸ 4a lap.

⁶⁹ 15b lap.

⁷⁰ *Magyar Könyvszemle* 1973. 351.

⁷¹ *Magyar Könyvszemle* 1910. 9—19. — Wien Cod. 3445, fol. 95a—171; München Cod. lat. 442, fol. 165—265.

⁷² STAUBER, Richard: *Die Schedelsche Bibliothek*. Freiburg im Breisgau 1908. 63—66. — Megerősítette ezt a nürnbergi Scheurl-Bibliothek 1987. 7. 8-án kelt levele is, amely szerint a jelzet nélküli korabeli gyűjtőkötet 411—452. levelein olvasható a *Chronica* szövege.

Ugyancsak Hess *Chronica*jának felhasználásával készült az ún. Chronicon Posoniense is. Itt azonban a nyomtatott szöveg csak részben tükröződik: a fentiekben külön is vizsgált három változat közül egyedül a legelső található meg benne: Aëtius neve mellett nem áll a „rex” szó.⁷³ Ez viszont túlságosan kevés támpontot nyújt ahhoz, hogy e variáns alapján kikövetkeztethető legyen az igénybe vett *Chronica*-példány.

A magyarok történelme tartalmilag messze kimagaslik a hazai ősnymtatványok közül. Ezért a továbbiakban megvizsgálásra kerülő, két másik magyarországi kiadvány változataihoz már szükségszerűen csak viszonylag kevesebb észrevétel fűzhető. A Hess-féle műhely másik ismert terméke, a Basilius aprócska kötet, de a harmadik levelének verzóján a 10. sorban a bécsi és az eichstätti példány között mégis eltérés mutatkozik a szedésben. A Bécsben olvasható szövegrészlet: „quodā incūbere putandū est”, míg Eichstättben: „quoddā incūbere putādū est” (8. ábra). Tehát a korábbi „quodam” szót kiigazították „quoddam”-ra. A betűnyi betoldás helyét azzal nyerték, hogy a „putandū” szó „n” betűjét kihagyták, és azt az előtte levő „a” betű fölé rakott rövidítésjellel helyettesítették. Ez a változtatás kifejezetten igényességet tükröz. Úgy tűnik, hogy a kiadvány szövegét hozzáértő személy a nyomás fázisában átolvasta, különben az ilyen kis, nem szemetszúró hiba aligha került volna napfényre. Így szinte meglepő, hogy ezt azután a szedésben rögtön ki is javították.^{73a}

cularis:siue religio⁹ talis n̄ abioluens sc̄dm Fran̄:3:aba.7 jen^o
cularis:siue religiofus talis abioluens sc̄dm Fran̄:3:aba.7 jen^o

10. ábra

non incurreret secundum ꝑau. quamuis gr̄aite: peccatum. f3
non incurreret secundum ꝑau. quamuis gr̄aite: peccaret. fed

11. ábra

Secundus mod⁹ dicēdi ē q̄ tal' cōfessio ualeat ad remissionē;
ꝑecundus mod⁹ dicēdi ē q̄ tal' cōfessio ualeat ad remissionē;

12. ábra

⁷³ *Scriptores rerum Hungaricarum. Vol. II.* Bp. 1938. 22. lap 22. sor.

^{73a} Még egy további, nem túl jelentős eltérés észlelhető a Basilius két példánya között: a 8. levél retójának 11. sora Bécsben valamivel beljebb kezdődik, míg Eichstättben ennél kb. egy mm-rel előbb áll.

A másik hazai műhelynek terméke, a *Confessionale* a három vizsgált ósnyomtatvány közül a legterjedelmesebb. Az öt ismert példány összevetése során tapasztalt eltérések közül először az akaratlan változásokat érdemes szemügyre venni. Az első az f₉a lap legalsó sorának elején látható: Gyöngyösön és a 46. jelzetű budapesti példánynál a sorkezdő „se” szó még ép, bár a hosszú szárú „s” a sorbázisnál valamivel lejjebb áll. A másik három példányban⁷⁴ ez a betű már nem látható, helyére a megmaradt „e” betű előbbre csúszott az őt követő „et fami” betűcsoporttal. Ennek a következménye az lett, hogy a „familia” szó kissé szétnyílt „fami” és „lia” részekre (14. ábra). Az egyedileg öntött betűkből álló szedésnek a sarkok a legsérülékenyebb részei, amint ezt az ilyen technikával előállított kiadványok esetében nem csupán ebben az ósnyomtatványban, de általában a mai napig is tapasztalni lehet.

A másik, hasonló jellegű szövegromlás a k₉a lapon a 15. sorban észlelhető, ahol a sorzáró „utique” szóban a „t” betű csak a 45. jelzetű budapesti és a gyöngyösi példányban látható teljes egészében. A másik három példányban⁷⁵ ez a betű besüllyedt, és csak a legfelső része hagyott halvány festéknyomot a papíron (17. ábra).

Œi q̄s i gressū i religionē educit: l'p p uiolētiā: l' p psuasiōes: ultra
 Œi q̄s i gressū i religionē educit: l'p uiolētiā: l' p psuasiōes: ultra

13. ábra

se et familia sua non subueit pauperibus in extrema necessitate
 e et fami lia sua non subueit pauperibus in extrema necessitate

14. ábra

ſūt ex cōicati. ſ; et cū alijs p̄cipue iudeis non d; bēri domeſtica
 ſūt ex cōicati. ſ; et cū alijs p̄cipue iudeis non d; bēri domeſtica

15. ábra

Mind a *Chronica* esetében leírt szétcuszás, mind a két most ismertetett kiesés, illetve besüppedés a nyomtatás során akaratlanul bekövetkezett módosulások. Elméletileg felvethető, hogy a folyamatnak fordítottja is lehetséges lenne, amikor is az eredetileg hibás szedést igazították meg később. Azonban ezt az inkább csak elméleti spekulációt ebben az esetben figyelmen kívül lehet hagyni, hiszen biztos, hogy az elkészült szedésről a szükséges korrekcióra végrehajtása érdekében előzetes, ellenőrző kefelevonat készült. Joggal feltételezhető, hogy ennek során a finom sajtóhibák kiküszöbölése mellett az említett és sokkal feltűnőbb torzulásokat

⁷⁴ Bp. EK 45, Berlin és Túrócszentmárton.

⁷⁵ Bp. EK 46, Berlin és Túrócszentmárton.

uel bõitate. cū. s. quis cõtrabit cū berta credēs eē . Catarinā. cū
 uel bõitate. cū. s. quis cõtrabit cū berta credēs eē . Catarinā. cū

16. ábra

¶ potest etia iungi amicis ul' p̄ sanguineis aliqd̄ p̄ p̄ntia: li u' q̄s
 ¶ potest etia iungi amicis ul' p̄ sanguineis aliqd̄ p̄ p̄ntia: li u' q̄s

17. ábra

sed liberaliter dimittē totū: iste plenarie satisfecit p̄ xio: s̄ ñ dō
 sed liberaliter dimittē totū: iste plenarie satisfecit p̄ xio: s̄ ñ dō

18. ábra

qñ fieri deb; r̄stitutio. c̄. lxxiiij.

qñ fieri debet restitutio. c. arta
 .c. lxxiiij.

19. ábra

(szétcsúszás, kiesés és besüppedés) is kiigazították volna. Ráadásul mindhárom hiba olyan, amely a nyomás munkafázisában a sajtónak a szedésre gyakorolt nagy erejével világosan és egyértelműen megmagyarázható.

A *Confessionale* különböző füzeteiben tapasztalt eme két torzulás pontosan ugyanabban a két példányban ismerhető fel. Ez a körülmény arra csábíthatja az embert, hogy a kinyomtatott ívek előállításának időrendje és a ma fennmaradt példányok között összefüggést tételezzen fel: vagyis amilyen sorrendben kinyomtatották az íveket, azok példányai így kerültek egymásra, majd ezekből hordták össze a füzeteket, ill. az egész kiadványt. Ez a 20. századi nyomdatechnika mellett érvényes is lehet, azonban a *Confessionale* műhelyében bizonyosan másképpen festettek a dolgok. Akkoriban a papírt nyomás előtt enyhén megnedvesítették. Erre azért volt szükség, hogy az eredetileg kézírás céljaira kizárólag rongyból készült, kitűnő minőségű papír feszes tartása valamelyest csökkenjen, és így az a sajtó nyomására jobban vegye fel a festéket a szedésről.⁷⁶ A kinyomott íveket ezért előbb szárítás végett felakasztották. Ráadásul a korabeli, hasonló nagyságú officinákban félíves méretű sajtót használtak, így egyetlen papírv kinyomtatása négy különböző munkafázisban történt. Mindez szinte bizonyossá teszi, hogy a nyomtatás sorrendjét a kész ívek nem őrizték meg. Ezek után inkább merő véletlen, hogy a szedésben észlelhető két deformálódás pontosan ugyanabban a két példányban

⁷⁶ Az író- és a nyomópapír közötti különbség csak később alakult ki.

található. Joggal feltételezhető, hogy a fenti elméleti megfontolás alapján kikövetkeztetett eltérés az ívek előállítási sorrendje és a fennmaradt példányok között nagyobb számú kötet esetében már bizonyosan szembeötlő lenne. Igazolja ezt a *Chronica* is, ahol a szedésben végzett igazítás alapján megállapíthatóan korábban, ill. később nyomtatott ívek megoszlása fennmaradt példányokban semmi összefüggésre sem utal.

A *Confessionale* szövegében az egyes példányokban mutatkozó eltérések vizsgálásához szükségesnek bizonyult más kiadással történő összevetése. A 15. századi nyomtatványok áttekintéséhez világviszonylatban rendelkezésre áll a „Gaz” betűcsoportig a Berlinben szerkesztett és a bibliográfia egyik jelentős teljesítményének minősülő *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (GW) c. kiadvány. Így Antoninus Florentinus, firenzei érseknek a gyóntatók részére a 15. század közepén írt kézikönyvének 1501 előtti kiadásai felől is jól lehet tájékozódni. A Magyarországon 1477-ben megjelent kötet latin szövege a GW által kialakított rendszer szerint a „Defecerunt” szóval kezdődő csoportnak abba a részletébe tartozik, amely tartalmazza a „Titulus de restitutibus” szöveget is. Jellemző e könyv korabeli keresettségére, hogy pontosan ilyen szövegösszeállításban is nem kevesebb, mint 39 ősnymtatványkiadás ismeretes.⁷⁷ Kívánatosnak tűnt ezek közül egy minél korábbi igénybe venni az összehasonlításhoz. Az 1477. évi hazai megjelentetés előttről hat ilyen kiadásról van tudomás.⁷⁸

Abban a feltételezésben, hogy Magyarországon nem kézirat, hanem már valamelyik nyomtatvány felhasználásával szedték ki a szöveget, kizárásos alapon kellett tehát ezeket szemügyre venni. A legrégebbi közülük⁷⁹ nem rendelkezik „incipit” és „explicit” formulával és más szöveget is tartalmaz. A legkésőbbinél⁸⁰ a tartalomjegyzék (registrum) a kötet elején áll, amíg a hazai kiadványban ez a végén található. Ráadásul nem alkalmazott órszavakat, ami pedig a magyarországinak egyik jellemzője. Ez utóbbi ok miatt hagyható figyelmen kívül egy másik kiadás is.⁸¹ Itt is akad egy másik szempont, ami ugyancsak ellene mond a mintául történő felhasználás valószínűségének: antikva és nem gót jellegű betűkkel állították elő. Ugyancsak antikva betűk felhasználásával készült egy római kiadás.⁸² Az, hogy ez utóbbi előképe lehetett, az más alapon is kizárható volt. A hazai kiadásban a fejezetek számozása egytől tízig szövegszerűen olvasható. Ezzel szemben a 11. esetében viszont a meglepő és természetesen hibás „Capitulum secundum” áll,⁸³ amit a „12.”⁸⁴ és a „Tredecimum”⁸⁵ megjelölés követ. Ebből világos, hogy a szedő olyan szöveg alapján dolgozott, amelyben a 11. fejezet arab számjeggyel állt, különben nem olvashatta volna félre azt másodiknak. Az előbb említett római kiadás viszont a latin számozást alkalmazta.

⁷⁷ GW 2102—2140.

⁷⁸ GW 2102—2107.

⁷⁹ GW 2102.

⁸⁰ GW 2107.

⁸¹ GW 2103.

⁸² GW 2105.

⁸³ b₁a lapon.

⁸⁴ b₂b lapon.

⁸⁵ b₄a lapon.

Még két kiadás maradt hátra.⁸⁶ Mindkettőt Johann von Köln és Johann Manthen velencei műhelyében állították elő: az egyiket 1474-ben levelenkénti őrszóval,⁸⁷ a másikat 1476-ban már füzetjellel ellátva, ezért ez utóbbi esetben az őrszavakat már csupán füzetenként használva.⁸⁸ Miután az 1477. évi hazai kiadás a korábbi állapotot tükrözi, feltételezhető tehát, hogy azt az említett két német tipográfus velencei műhelyében 1474-ben készült kiadása nyomán szedték. Különböző más azonosságok is ugyanezt látszanak megerősíteni. A szövegkezdő iniciálék részére a sorok elején szabadon hagyott nagyobb (hat-, illetve hét-) és kisebb (három-, illetve négyesornyi) helyek beosztása pontosan azonos az 1474. évi velencei és az 1477-ben Magyarországon előállított kiadásban. Ugyanez a helyzet a kötet második felének a korábbi résztől eltérő tagolatlanóságában is. Az említett iniciáléképzés egyik jellegzetessége az volt, hogy az utólag kézzel majd beírandó betűt az üresen hagyott rész közepén apró fokozatú, nyomtatott betűcskével jelölték. A hazai műhelyben is elkezdték alkalmazni ugyanezt a megoldást, amit azután az első füzetet követően feladtak.

Összefoglalva az eddigieket tehát úgy tűnik, hogy az említett 1474. évi velencei kiadás⁸⁹ alapján szedték az 1477. évi hazai *Confessionale* szövegét.^{89a} A második hazai nyomda felszerelése Matthias Moravus nápolyi műhelyére utal.⁹⁰ A *Confessionale* nyomdásza tehát Nápolyból jött Magyarországra. Ennek során nyilván felkereste Velencét, amely éppen ezekben az években volt útban ahhoz, hogy a korai nyomdászat fellegvárává fejlődjék. Az ott 1474-ben megjelent *Confessionale*-kiadást akár akkor is beszerezhetette a tipográfus.

Összevetve az 1477. évi hazai *Confessionale* szövegében az egyes példányok között mutatkozó és tudatos változtatás révén létrehozott eltéréseket — figyelembe véve az 1474. évi velencei kiadást⁹¹ is — a következők voltak megállapíthatók. Az a₆a lap 4. sorában a tőrőcszentmártoni példányban az „in̄t̄ p̄tatiuā” két szóban, ezzel szemben a többi négyben ugyanez egybeírva olvasható (9. ábra). A velencei kiadásban ezt a szót pontosan ezen a helyen választották el. A szedő Magyarországon először azonban a kötőjelet feltehetően figyelmen kívül hagyta, amely a munkája alapjául szolgáló kötetben állhatott. A javítás során azután eltávolították a szó két részét egymástól elválasztó vakanyagot, és azt az immár egységes szó elé helyezték, ami által az távolabb került az ezt megelőző „licenciam”-tól.

A b₃b lapon két értelemzavaró hiba kijavítására is sor került. Mindkettő csak a 45. jelzetű budapesti példányban lelhető fel, amíg a többi négyben ugyanez már

⁸⁶ GW 2104 és GW 2106.

⁸⁷ GW 2104.

⁸⁸ GW 2106.

⁸⁹ GW 2104.

^{89a} Ezzel megerősítést nyert Fitz korábbi, részletes indoklást nélkülöző megállapítása. — Fitz József: *Hess András, a budai ősnymdász*. Bp. 1932. 146.

⁹⁰ A GW 2108 őt határozta meg nyomdásznak. Soltész Zoltánnának hazai magyar (*Magyar Könyvszemle* 1958. 144—157.) és angol nyelvű (*Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur* [=CIH]. Bp. 1970, LVI—LXII.), valamint a nemzetközi szakirodalomban (*Gutenberg Jahrbuch* 1958. 59—68.) megjelent közléseiről az olaszok nem vettek sajnós tudomást. Így járt el Marco Santoro a nápolyi ősnymtatványokról 1984-ben megjelentetett könyvében, aki az 1477. évi *Confessionale*t még mindig nápolyi kiadványnak tekintette (*Magyar Könyvszemle* 1986. 110—111.).

⁹¹ Egy példányát a kalocsai érseki könyvtár őrzi a 12.015 jelzet alapján.

helyesen olvasható. A 13. sorban előbb „religios^o talis tñ absoluens”, majd „religiosus talis absoluens” áll (10. ábra). Kihagyták tehát a felesleges „tñ” rövidítést, és hogy a helyét bepótolják, feloldották a szóvégi „us” abbreviaturát. A 33. sorban ugyanakkor a „peccatum.s3” szavakat átalakították „peccaret.sed”-re (11. ábra). A velencei kiadásban ezen a helyen „peccar3” áll a szövegben. Az akkori írásban a „t” betű még rövid szárát viselt, ami által az „r”-rel összetéveszthetővé vált. A szóvégi rövidítés jelölésére általánosan használt „3” értelme így ettől függően vagy „um” vagy „et” volt. A hosszabb „um” helyére került rövidebb „et” miatt az utána álló „s3” rövidítést pedig feloldották.

Az előző két változtatás helyével levélpárt alkotó, b_a lap első sorában ugyancsak a budapesti 45. jelzetű példányban maradt fenn a „talis” szó rövidítése „tall” formában. Az igazítás során a felesleges első „l” betűt kihagyták (12. ábra). Az így rövidebbé vált szót ettől kezdve nagyobb térköz választotta el a következő szótól.

Az f_b lap 30. sorában egyedül a gyöngyösi példányban olvasható a hibás „l p uiolētiā: l' psuasiōes”, amely azután a többi négy példányban megigazítva látható: „l' p uiolētiā: l' p psuasiōes” (13. ábra). A második „per” rövidítés tehát társa mellől elkerült a helyére. A g_b lap első sorának végén „domeistca” szó áll Gyöngyösön, míg a többiben az „i” betűt már felcserélték az „st” ligatúrával: „domestica” (15. ábra). Ez az igazítás egyben alkalmat nyújtott arra, hogy a 23. sorban — különben nem lényeges — változtatásra is sor kerülhessen: „Caterinā” helyett a velencei szövegben is olvasható „Catarinā” áll (16. ábra).

A korabeli ún. gótbetűs nyomdai típusok — a kézírásos előzményekre támaszkodva — kétféle „r” betűt használtak: egyrészt a maival azonos formájút, másrészt a „2” számjegyhez hasonló, de annak kettős irányváltozását nem ilyen élesen követőt „2”. Mindkét fajta „r” betűt minden megkötés (pl. szóvég) nélkül használták a *Confessionale* szedésében. Az n₁ lap első sorában a maitól eltérő alakú „r” betűt alkalmazták négy példányban a „liberaliter” szóban, ráadásul az elsőt tótágast.⁹² Gyöngyösön ezzel szemben ebben a szóban mindkét helyen az „r” betű a mai formájában áll (18. ábra).

A *Confessionale* utolsó lapján (p_aa), a mutató végén tapasztalható az egyetlen olyan eltérés, amelyhez a szedést át is kellett tördelni. Mindkét budapesti példányban és Berlinben a második hasáb 28. sorában egyetlen sorban olvasható az igen zsúfolt „qn fieri deb3 rstitutio.c.cxxiiij.” szöveg. Túrócszentmártonban ezzel szemben ugyanez — sokkal jobban áttekinthető módon — két sorban található:⁹³ „qn fieri debet restitutio.carta / / .cxxiiij.” (19. ábra). A második változat a korábbi „c.”-vel rövidített „carta” szó teljes kiírásával egészen egyértelmű, szemben az első variánszal, amelyben a „c.cxxiiij” szöveg „carta 123.” helyett „233”-nak is értelmezhető.

Megfigyelve a *Confessionale* azon helyeit, ahol igazítások voltak tapasztalhatók, feltűnik, hogy a változatok közül az öt példányból mindig csak egy képviseli az egyiket, míg a többi négy a másikat.⁹⁴ Ebből arra lehetne gondolni, hogy az

⁹² Bp. EK 45 és 46, Berlin és Túrócszentmárton.

⁹³ Ez a levél — a kolofoonnal együtt — hiányzik a gyöngyösi példányból.

⁹⁴ Természetesen az egyetlen példányban fennmaradt változat hol az egyik budapesti, hol a gyöngyösi, hol pedig a túrócszentmártoni példányban maradt fenn, amint ennek előfordulási valószínűségének szóródottságáról a deformálódás tárgyalása során a fentiekben már szó esett.

igazítások úgy nagyjából egy időben történtek volna. Ez azonban lehetetlen, hiszen a négy, illetve öt levélpárból álló füzetek nyomtatásra egymást követve készült, az igazításokra pedig mindig egy-egy ilyen munkafázison belül egyenként került sor. Ráadásul a változtatások kikövetkeztethető irányát figyelembe véve az egyetlen példányban fennmaradt variáns hol a korábbi (a fenti felsorolás első hét esetében), hol pedig a későbbi (az utolsó két alkalommal) állapotot mutatja. Úgy tűnik, hogy itt is a véletlenről van szó. Ez pedig az ilyen kevés példány esetében jobban érvényesülhet, ahogy erről a deformálódások kapcsán már szó volt.

Tehát a *Confessionalen*ál — akárcsak a *Chronica* esetében — mindig van egy ritkább és egy gyakoribb változat. Hét helyen összesen kilenc ilyen variáns volt a fentiekben kimutatható. Összesen csak öt példány ismeretes ebből a hazai ősnyomtatványból, amelyek közül a berlini technikai okok miatt összevethetetlen volt a többiekkel, míg a gyöngyösi kötetből hiányzik az egyik változatot tartalmazó utolsó levél. Ilyen leszűkített variációs lehetőségek ellenére is figyelemreméltó a hét lapon található kilenc szövegeltérés szóródása a példányok között. A ritkább változat a hét hely közül kettőben⁹⁵ két alkalommal, míg egyben⁹⁶ három esetben fordul elő. A 46. jelzetű budapesti példányban mindig a gyakoribb olvasható, míg a berlini megvizsgálására az optikai összehasonlító berendezéssel nem volt lehetőség.

A fentiekben tehát megállapítható volt, hogy mindkét 15. századi magyarországi tipográfiában a nyomtatás művelete közepette is igazítottak még a szövegen. E változtatásokból a sokszorosításra szánt eredeti szövegre vonatkozólag is lehetett bizonyos támpontokhoz jutni. Így mindennek áttekintésével, illetve az ezekből levonható következtetésekkel talán sikerült az első hazai műhelyek túlnyomórészt ma is homályban levő történetére valami kis fényt vetni.

BORSA, GEDEON

Die Varianten der ungarländischen Wiegendrucke

Weil wir über die ungarländischen Druckereien im 15. Jahrhundert keine Archivangaben kennen, kann man alle Angaben über die Anfänge der ungarländischen Typographie nur aus den vorhandene Druckwerken schöpfen. Darum schien es nötig die bekannten Exemplare dieser Druckwerken zu vergleichen und die Abweichungen zwischen ihnen nachzuweisen.

Von den Produkten der zwei inländischen Werkstätten bestanden Exemplare von fünf Werken, es gibt aber nur drei Werke, von welchen mehrere Exemplare zur Verfügung stehen. Der Verfasser machte Vergleiche mit Hilfe des sog. Hinman-Collators, zwischen den acht Exemplaren der *Chronica Hungarorum*, zwischen den zwei Exemplaren des *Basilii Magni* und den vier Exemplaren des *Confessionale*. Als Ergebnis der Untersuchungen kann man feststellen, dass manche Berichtigungen auch noch im Laufe des Druckes in unseren beiden Typographien im 15. Jahrhundert gemacht wurden. Mit Hilfe der nachgewiesenen Varianten kann man auf den Originaltext und im allgemeinen auf die Geschichte der ersten ungarländischen Werkstätten, die auch heute überwiegend im Dunkel ist, ein wenig Licht werfen.

⁹⁵ Bp. EK 45 és Túrócszentmárton.

⁹⁶ Gyöngyös.